

Andreas K. Vavritsas – Argyris Kountouras

Ancient Edessa: Three representative dwellings at Longos

The modern town of Edessa occupies the site of the ancient city's acropolis, as is attested by the walls, which have been located in quite a good state of preservation under such modern churches as the Cathedral and the Church of St Paraskeve and in the basements of nearby houses. In the lower town, known by the name of Longos, some inscriptions were found in 1898 and more were located later on, prompting excavations in 1922–3 and 1967–8. They have continued systematically since 1971, with very good results.

We now know that the ancient city occupied a vast area of more than twenty hectares, as is also attested by the walls, with their gates and towers, that surround it. The entire area is crowded with large and small streets and buildings of various sizes and periods, such as dwellings, shops, warehouses, and churches. We are going to look at three buildings, three dwellings, here.

1. West dwelling

In the south-west corner of the site stood a two-storey dwelling with four rooms on the ground floor and four on the first floor, a courtyard at the west, the main entrance in the north-east corner, and a wooden staircase. Built of poros stone, it had a hipped roof with contemporary tiles, i.e. wide Laconian tegulae and curved or angular imbrices. The entire layout of the ground floor suggests that the owner was a dyer or a rope-maker.

2. South dwelling

This is the first dwelling inside and to the east of the south gate, facing the main street with the columns. It consists of two four-sided - almost parallelogrammatical - ground-floor rooms. The stone staircase indicates that there was another storey, and it had a hipped roof. The large windows and entire layout suggest that the two ground-floor rooms were used as two different workshops. The owner lived upstairs.

3. North dwelling

On the main avenue, on the corner of the first sidestreet, there is a complex dwelling, with many apartments, two entrances, and a portico at the west made of piers and columns and a variety of building materials. Although the piers and the building itself were constructed with cheap materials, a sense of beauty was not lacking if one imagines the entire edifice gilded and painted. The ground floor consisted of various work spaces, while the upper storey was the owner's home.

The discoveries to date at Longos present an attractive picture of ancient Edessa, which, despite the destruction wrought by natural disasters and, especially, by barbarian raids, managed to survive into modern times without ever being abandoned.

Αναστασία Χρυσοστόμου

Η καθημερινή ζωή στην αρχαία Έδεσσα

Το 20 Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο της Έδεσσας στις 19-21 Σεπτεμβρίου 1997 έχει επετειακό χαρακτήρα, αφού φέτος συμπληρώνονται 30 χρόνια από το 1967, όταν ο καθηγητής Φώτης Πέτσας μετά από υποκίνηση των κατοίκων ξεκίνησε τη συστηματική ανασκαφή της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας¹. Την προσπάθεια εκείνου συνέχισε ο επίτιμος έφορος Ανδρέας Βαβρίτσας² και μαζί τους κατεξοχήν συνεργάστηκε η εδεσσαία αρχαιολόγος Αλίκη Στουγιαννάκη³. Η ΙΖ' Εφορεία παρέλαβε στη συνέχεια τη σκυτάλη, είναι όμως γνωστό ότι τα τελευταία χρόνια τον κύριο στόχο των εργασιών, εξαιτίας οικονομικής αδυναμίας, αποτελούν οι σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Έδεσσας⁴ και στον Λόγγο⁵ με εξίσου σημαντικά αποτελέσματα. Άλλωστε και οι προδιαγραφές της έρευνας είναι τελείως διαφορετικές από αυτές των παλαιοτέρων περιόδων· δεν διενεργούνται πλέον ανασκαφές χωρίς να διασφαλίζεται το σύνολο των στόχων με αρετηρία την επιστημονική έρευνα και κατάληξη την ανάδειξη των αρχαίων. Η πραγματοποίηση αυτών των στόχων από πλειάδα επιστημόνων, στα χρόνια που έρχονται, θα επιτευχθεί μόνο με την εξασφάλιση ενός σοβαρού ετήσιου προϋπολογισμού ή με την ένταξη της ανασκαφής σε ένα πολυετές πρόγραμμα, που, όπως γίνεται φανερό από παραδείγματα άλλων περιοχών, μπορεί να εξασφαλιστεί με την υποστήριξη των τοπικών φορέων. Με μια τέτοια προϋπόθεση τα ίδη απαλλοτριωμένα στο Λόγγο αγροτεμάχια⁶ θα αποτελούσαν τα πρώτα πεδία έρευνας, παράλληλα με τη σύνδεση του αρχαιολογικού χώρου με τη ζώνη των Μύλων και του Κανναβουφγείου, με ιδαίτερη μέριμνα για το περιβάλλον, ώστε πράγματα νεοφανή να μη τραυματίσουν αυτά που επί αιώνες δημιούργησαν η φύση, η ιστορία και η πρόσφατη παράδοση.

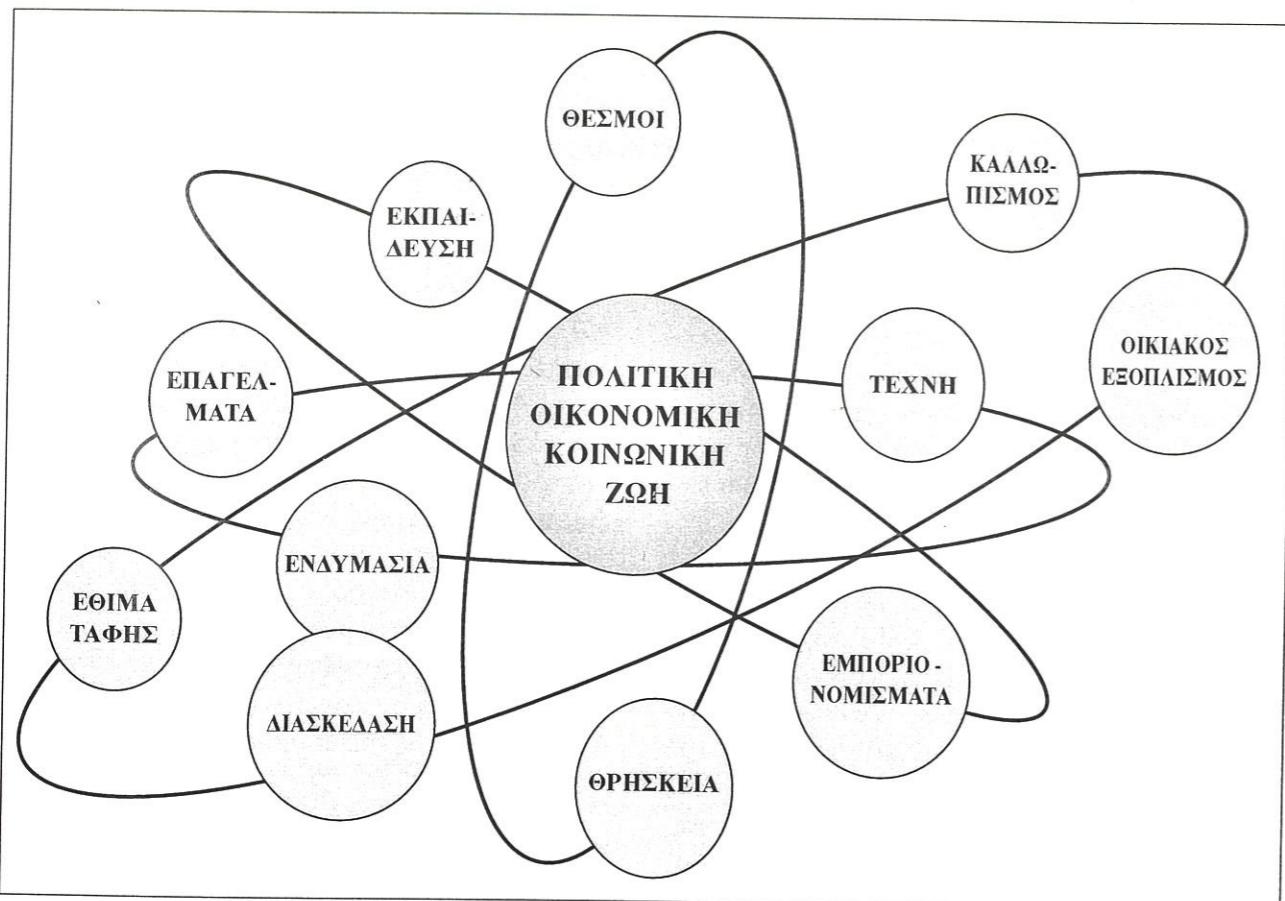
Σε παλιότερες ανακοινώσεις, τόσο στην πόλη της Έδεσσας, όσο και αλλού, είχαν παρου-

σιασθεί διεξοδικά σημαντικά ανασκαφικά σύνολα που έχει φέρει στο φως η ανασκαφική σκαπάνη, όπως είναι το τείχος⁷ και τα νεκροταφεία⁸, καθώς ακόμη και η ιστορική πορεία της πόλης και των δορυφορικών οικισμών της εδεσσαϊκής χώρας⁹. Στην παρούσα ανακοίνωση στόχος είναι να παρουσιαστούν στοιχεία της καθημερινής ζωής, όπως προκύπτουν μέσα από τις επιγραφές αλλά και την πληθώρα των υπόλοιπων μικροαντικειμένων, που αποτελούν τα αποτυπώματα της δράσης ενός ολόκληρου κόσμου που δεν χάθηκε, αλλά εξακολουθεί να μεταφέρει πληροφορίες και μηνύματα.

Η καθημερινή ζωή βέβαια μιας πόλης είναι ένα σύνθετο φαινόμενο, που είναι δύσκολο να αποδοθεί ολοκληρωμένα στο πλαίσιο ενός άρθρου, όταν είναι γνωστό πως ολόκληροι τόμοι έχουν γραφεί για να παρουσιαστεί η καθημερινή ζωή συγκεκριμένων πόλεων ή ιστορικών περιόδων¹⁰.

Εστω όμως και αποσπασματικά, σαν μια σειρά από διαφορετικά στιγμάτυπα, θεωρούμε ότι είναι σκόπιμη η παρουσίασή της για να γίνει φανερός ο δυναμισμός και η ζωντάνια της πόλης, αλλά και η συνέχεια που ενώνει τις ιστορικές περιόδους μέχρι τις μέρες μας, κάτω από την επιταγή της εκπλήρωσης των παρόμοιων ανθρώπινων αναγκών.

Έχει γίνει μια προσπάθεια να διακριθούν οι τομείς που αποτελούν το σύνολο της καθημερινής ζωής (σχ. 1). Ο καθένας από μόνος του αποτελεί ένα ολόκληρο σύστημα, υπεισέρχεται στον επόμενο, και όλοι μαζί συμβάλλουν ταυτόχρονα στην αποκυρπωγάφηση του ιστορικού παρελθόντος. Από τους τομείς αυτούς επιλέγονται και θα παρουσιαστούν στη συνέχεια στοιχεία για τα επαγγέλματα στην πόλη της Έδεσσας, τον εξοπλισμό των κτηρίων, και τέλος στοιχεία για την αρχαία ενδυμασία με βάση τα μέχρι τώρα ευρήματα των ανασκαφών.

Σχ. 1. Οι διάφοροι τομείς της αρχαίας καθημερινής ζωής.

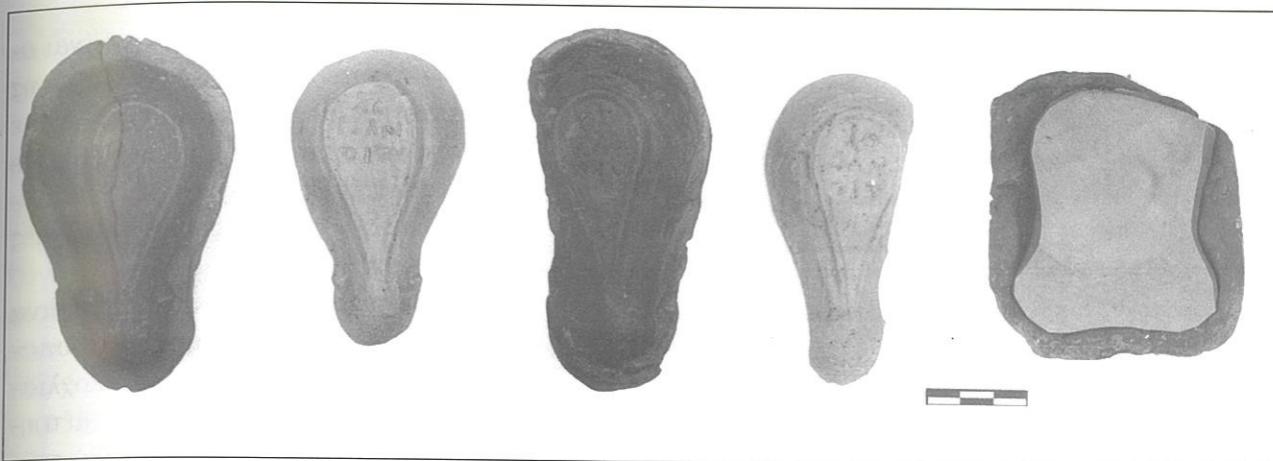
A. Επαγγέλματα

Ο παλιότερος γνωστός επαγγελματίας από την Έδεσσα είναι ο κεραμέας και κοροπλάστης Διονύσιος (εικ. 1), που έχει χαράξει το όνομα του στην εξωτερική πλευρά των μητρώων που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή λυχναριών και ειδωλίων. Η δράση του τοποθετείται στα υστεροελληνιστικά χρόνια¹¹. Ακολουθεί ο Ρυς, που εξασκούσε το επάγγελμα του γλύπτη. Με βάση τη χρονολογία της επιγραφής, όπου αναφέρεται το όνομα του, η δράση του τοποθετείται στα 51 μ.Χ¹².

Από τα ωμαϊκά χρόνια επίσης αναφέρεται ο Αίλιος Νικόλαος ιατρός¹³ στον ενεπίγραφο κίονα από το ναό της θεάς Μας που βρέθηκε επαναχρησιμοποιημένος στη στοά κατά μήκος του κεντρικού δρόμου της πόλης. Ακόμη μας είναι γνωστός ο Διομήδης ο παιδευτής¹⁴, δηλ. δάσκαλος στο σχολείο της εποχής που δεν ήταν άλλο από το γυμνάσιο της πόλης, καθώς και ο Μάρκος ο στρατιώτης¹⁵, ενώ τέλος ο Παρασάριονος ο μουσίονας¹⁶ αποτελεί εκπρόσωπο της τάξης των μεταφορέων, της οποίας ο ρό-

λος στη διακίνηση των προϊόντων πρέπει να ήταν σημαντικός. Φυσικά δεν λείπουν οι θρησκευτικοί λειτουργοί, όπως ιερείς, αρχιερείς¹⁷ ή οι κοσμικοί αξιωματούχοι, όπως βουλευτές, πολιτάρχες κ.λπ., των οποίων ο όρος στην οικονομική ζωή μιας πόλης ήταν σημαντικός και πολυποίκιλος.

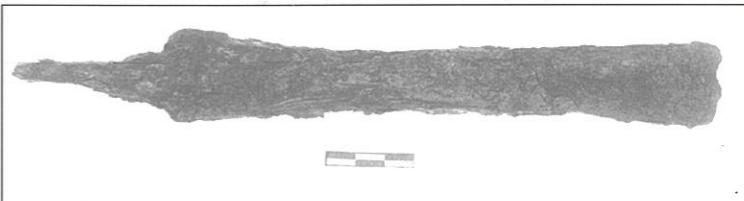
Στα παλαιοχριστιανικά χρόνια οι μαρτυρίες των επιγραφών είναι πολύ περισσότερες¹⁸, και έτσι τώρα είναι γνωστό ότι υπήρχαν στην πόλη ιατρός¹⁹, κτηνίατρος²⁰, οικοδόμος (μαρτυρείται τρεις φορές)²¹, γναφέας²², οιωνιακός²³, γουναράς²⁴, πιθανόν ένας κάπτηλος²⁵. Οι στρατιώτες επίσης θα πρέπει να αποτελούσαν μια σημαντική τάξη, αφού τα επιτύμβια μνημεία για αυτούς είναι πολυάριθμα και μάλιστα αναφέρονται και το σώμα στο οποίο ανήκαν²⁶. Αναφέρονται επίσης άνθρωποι της εκκλησίας από όλες τις βαθμίδες, όπως επίσκοπος²⁷, πρεσβύτεροι, διάκονοι, ψάλτες, αναγνώστης, οικονόμος, παρθένοι, ενώ δεν λείπουν και κοσμικοί βαθμοφόροι, όπως ένας έπαρχος και ένας οπιτίωνας και τέλος ένας κόμης από

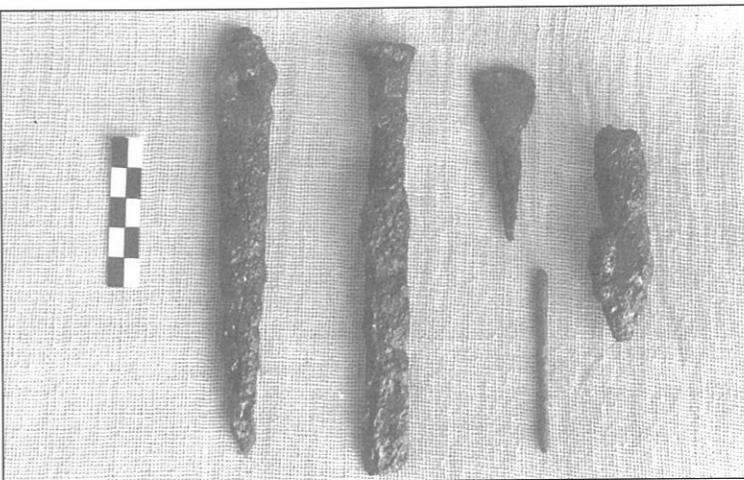
1. ΑΚΑ 1454, 1456. Μήτρες με την επιγραφή Διονυσίου για κατασκευή λυχναριών.

αδημοσίευτες επιγραφές.

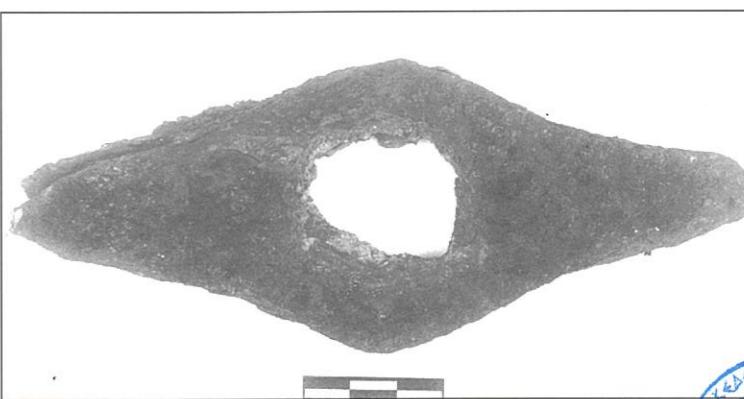
Με τα επαγγέλματα που αναφέρονται παραπάνω, αλλά και με άλλα αμαρτύρητα επιγραφικά, μπορούν να συνδεθούν μερικά από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής. Η σύνδεση των εργαλείων, των μέσων και των επαγγελμάτων επιβεβαιώνεται από τις γραμματειακές πηγές, από την απεικόνισή τους στα ανάγλυφα άλλων περιοχών²⁸, από τις μικρογραφίες των βυζαντινών χειρογράφων που εικονογραφούν αρχαία κείμενα, όπως π.χ. αυτά του Ησιόδου²⁹, αλλά και από τις δημοσιεύσεις σύγχρονων παραδοσιακών εργαλείων³⁰. Μία λαβίδα και το σκαρπέλο³¹ (εικ. 2) μπορούν να συνδεθούν με το εργαστήριο ενός μαραγκού³² ή ενός σιδεράρα από την τελευταία περίοδο της ζωής της κάτω πόλης³³, το κοπίδι (εικ. 3) και η αμφίστομη αξίνα (εικ. 4) με το εργαστήριο ενός γλύπτη³⁴. Την ύπαρξη αυτού του εργαστηρίου στα ωμαϊκά χρόνια επιβεβαιώνουν και ατελή ανάγλυφα με εμφανή τα αποτυπώματα των εργαλείων, καθώς και ο προαναφερόμενος γλύπτης Ρυς. Από το εργαστήριο του κεραμοποιού και κοροπλάστη διασώζονται, όπως αναφέρθηκε, μήτρες για την κατασκευή λυχναριών και ειδωλίων. Στις ανασκαφές δεν βρέθηκε ακέραιο λυχνάρι, ενεπίγραφο παράγωγο αυτού του εργαστηρίου, ώστε να έ-

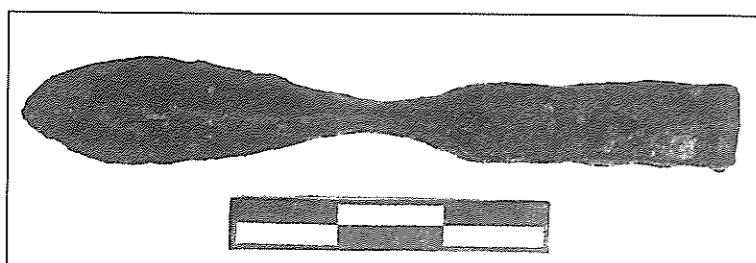
2. ΑΚΑ 14. Σιδερένιο σκαρπέλο.

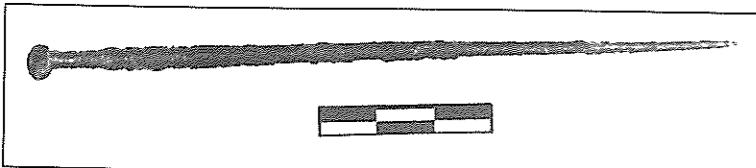
3. ΒΕ 1974/21. Σιδερένια κοπίδια.

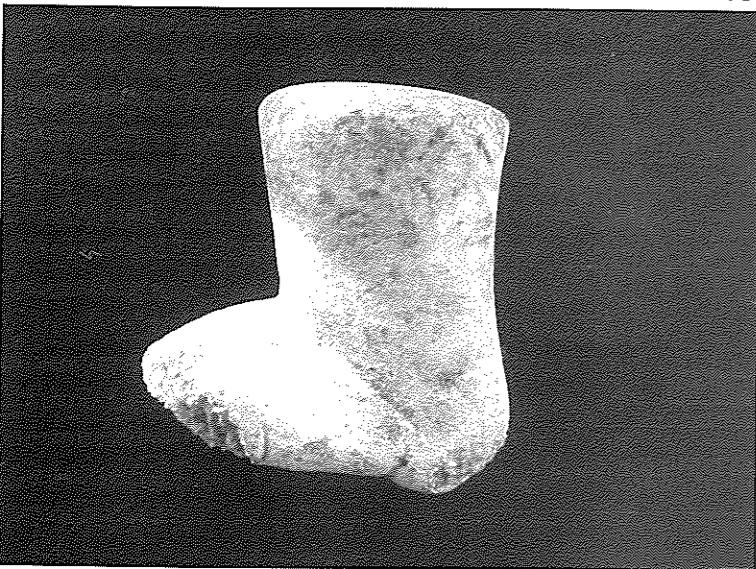
4. ΑΚΑ 1418. Αμφίστομη αξίνα.

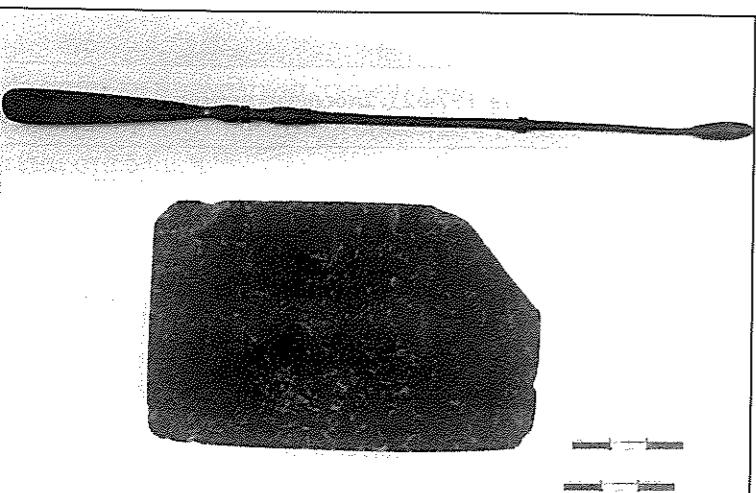
5. ΑΚΑ 354. Χάλκινο νυστέρι.

6. ΑΚΕ 1165. Χάλκινο ωτογλύφανο.

7. ΑΚΑ 134. Μικκύλος μαρμάρινος τριπτήρας.

8. ΑΚΑ 1986/26 και ΑΚΑ 1986/25. Χάλκινο κοχλιάριο και ορθογώνιο πλακίδιο.

χουμε την ακριβή εικόνα του. Είναι όμως ενδιαφέρουσα η σύγκριση της ποιότητας των ντόπιων λυχναριών με τα αποδεδειγμένα εισαγμένα. Πιθανότατα τα τοπικά παράγωγα να εξυπηρετούσαν τις φθηνότερες καταναλωτικές ανάγκες.

Νυστέρια (εικ. 5) και ωτογλύφανα (εικ. 6) ανήκουν στα εργαλεία του ιατρικού κόσμου, όπως και τα κοχλιάρια, που αποτελούσαν μονάδα μέτρησης στην ιατρική μετρολογία. Τριπτήρες (εικ. 7), σπάτουλες ή κοχλιάρια (σπαθομήλες) μαζί με ορθογώνια πλακίδια χρησίμευαν για την προετοιμασία φαρμάκων, καλλυντικών ή και χωραμάτων ακόμη από τους αντίστοιχους επαγγελματίες³⁵, και αυτό αποδεικνύεται και στην Έδεσσα από ευρήματα σε τάφο ρωμαϊκών χρόνων (εικ. 8).

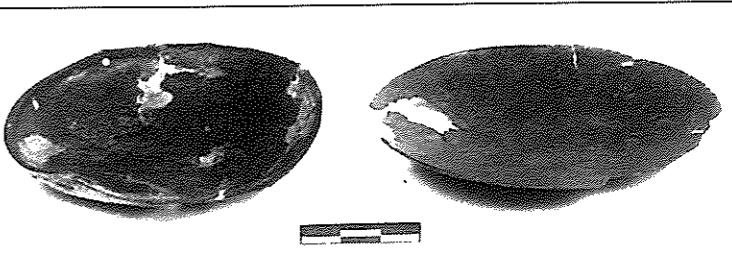
Στις συναλλαγές των αρχαριμοιβών αλλά και των υπολοίπων χρησιμοποιούνταν ζυγαριές, από τις οποίες έχουν διασωθεί οι χάλκινοι δίσκοι (εικ. 9), αλλά και τα σταθμία, των οπίων το βάρος ελεγχόταν και σφραγίζόταν από το κράτος. Τετράγωνο μολύβδινο σταθμίο (εικ. 10) των ελληνιστικών χρόνων φέρει εγχάρακτο το γράμμα Μ, ένδειξη ότι αντιστοιχεί στο βάρος μιας μνας, περίπου 400 γρ. Τα σταθμία των παλαιοχριστιανικών χρόνων, χάλκινα και ασημένια (εικ. 11) συνεχίζουν το ρωμαϊκό διάδεκαδικό σύστημα βάρους με κύριες υποδιαιρέσεις τη λίτρα, την ουγγά και τον solidus ή νόμισμα³⁶. Σε καντάρι της ίδιας εποχής δεν αποκλείεται να ανήκει ο γάντζος της εικ. 12.

Κινητά ευρήματα διασώζονται και από την περιοχή της στρατιωτικής τέχνης, όπως ενεπίγραφο μολύβδινο βλήμα με το όνομα του Φάρακου (εικ. 13), αλλά και απλούστερα πήλινα βλήματα παρόμοιας μορφής για σφενδόνες. Επίσης, έχουν διασωθεί αιχμές βελών (εικ. 14) διαφόρων τύπων, το κάτω τμήμα θήκης ξίφους, σαβρωτήρες

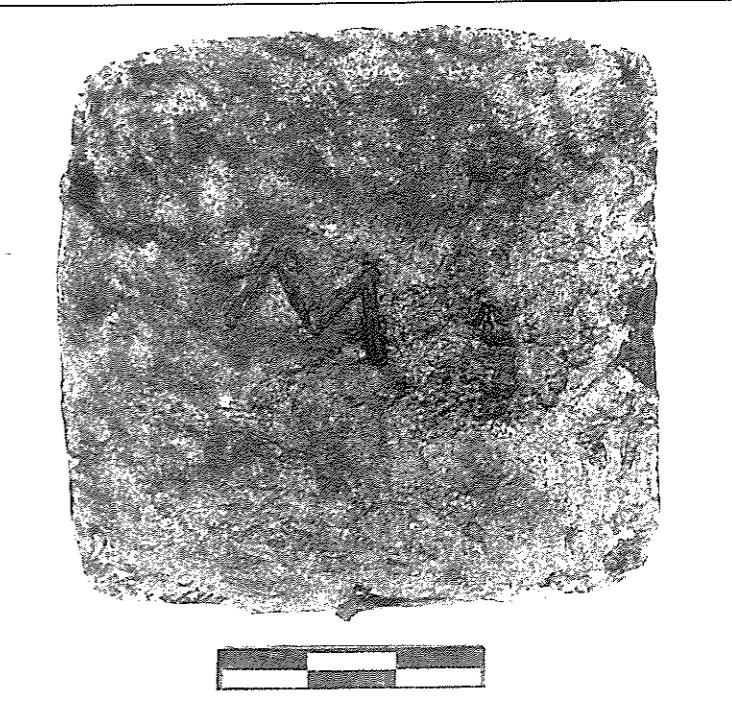
και αιχμές ακοντίων (εικ. 15) όλων των περιόδων.

Αμαρτύρητοι επιγραφικά παρουσιάζονται οι γεωργοί και οι κτηνοτρόφοι, που σίγουρα δεν θα έλειπαν από την πόλη. Με τη δική τους τέχνη σχετίζονται κυρίως ευρήματα από την περίοδο των παλαιοχριστιανικών χρόνων: τσεκούρια (εικ. 16), τσάπες, κόσες ή κλαδευτήρια (εικ. 17), ξύστρες (εικ. 18), σιδερένια κουδούνια για τα ζώα (εικ. 19), εργαλεία που η χρήση τους δεν είναι προσδιορισμένη κ.λ.π., καθώς επίσης και σιδερένια δικέλια (εικ. 20), απαραίτητα για την καλλιέργεια του αμπελιού. Η ύπαρξη αμπελιών είναι σίγουρη, αφού αναφέρονται και σε ρωμαϊκή επιγραφή της πόλης ως ανάθημα στη θεά Μα³⁷. Εκτός από τα προηγούμενα σίγουρα θα υπήρχαν και άλλα, απλά ξύλινα εργαλεία, που σήμερα έχουν χαθεί, ανάλογα με τα σύγχρονα παραδοσιακά εργαλεία που εκτίθενται στις λαογραφικές συλλογές.

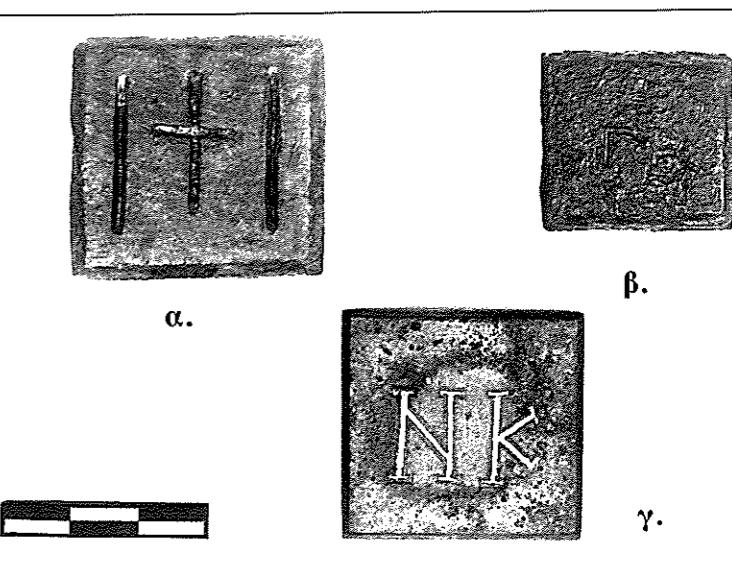
Έμποροι αναφέρονται στην πόλη μόνο οι negotiatores των ρωμαϊκών χρόνων³⁸. Η ύπαρξη τους όμως δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, όταν διάφορα αντικείμενα ξένης προέλευσης έχουν έρθει στο φως με τις ανασκαφές. Στον χάρτη της Μεσογείου (σχ. 2) παρουσιάζονται οι περιοχές από τις οποίες προϊόντα ποικίλου είδους έχουν φθάσει στην Έδεσσα, όπως το λάδι του Αιγαίου και της βόρειας Αφρικής, το κρασί της Παλαιστίνης, το στάρι πιθανόν της Αιγύπτου, αγγεία από την Αθήνα, την Κόρινθο, την Κύπρο, τη βόρεια Αφρική στα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά χρόνια³⁹, ενώ δεν λείπουν και πιο εξωτικά προϊόντα, όπως κοσμήματα από γαγάτη, ουρικό δηλ. κάρβουνο, ή κεχριμπάρι, που οι χώρες προέλευσης τους θεωρούνται για το πρώτο η μακρινή Βρετανία ή η πλησιέστερη Λυδία⁴⁰ και για το δεύτερο η Βαλτική⁴¹.

9. ΑΚΑ 623 και 922. Χάλκινοι δίσκοι ζυγαριάς.

10. ΑΚΑ 426. Μολύβδινο σταθμίο ελληνιστικών χρόνων.

11. ΑΚΑ 539, 125, 1033. Χάλκινα σταθμία παλαιοχριστιανικών χρόνων.

12. ΑΚΛ 237. Χάλκινος γάντζος,
πιθανόν από καντάρι.

13. ΑΚΛ 1208. Μολύβδινο ενεπίγραφο
βλήμα σφενδόνας.

14. ΑΚΛ 1126, 48, 1147.
Χάλκινη και σιδερένιες αιχμές βελών.

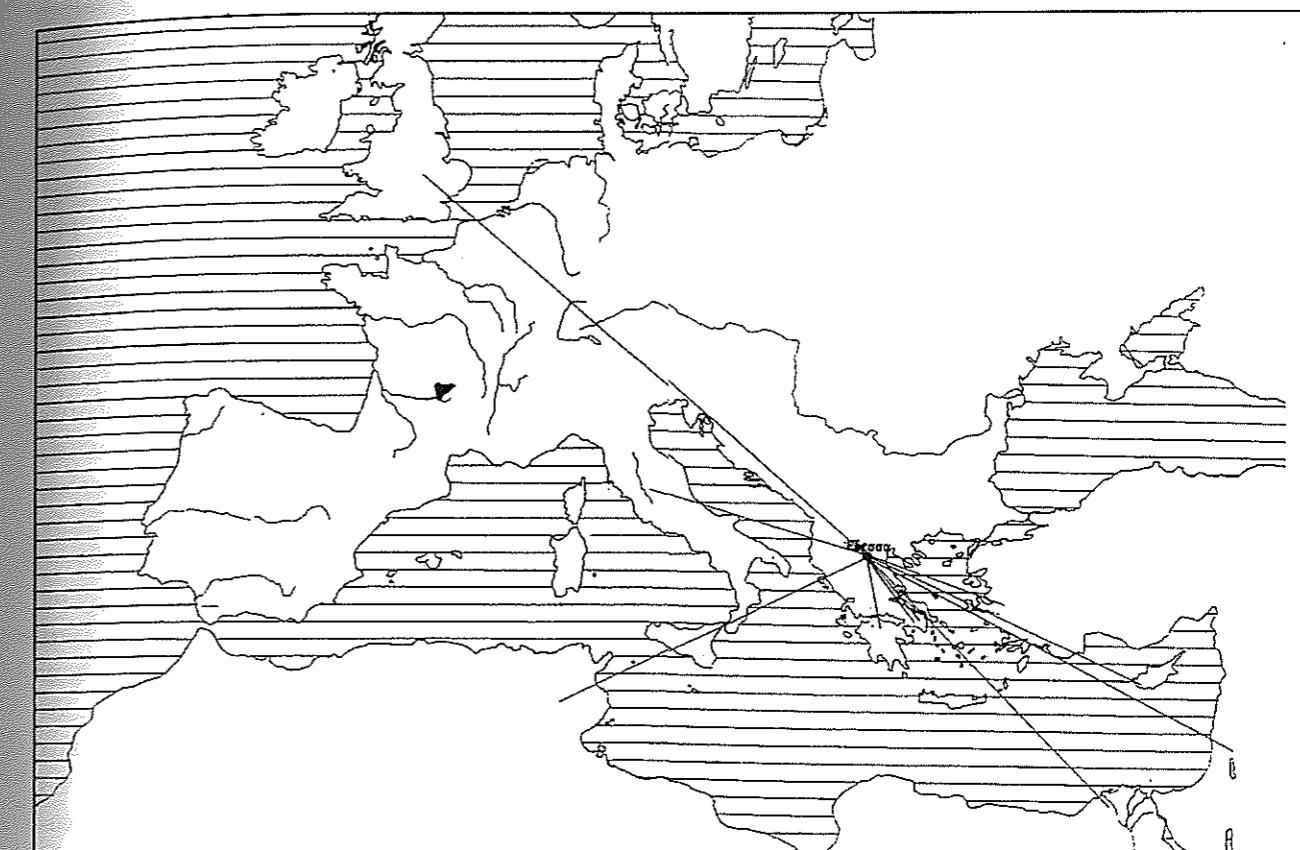

15. ΑΚΛ 1513 και 1496.
Σιδερένιες αιχμές ακοντίων.

16. ΑΚΛ 1477. Σιδερένιο τσεκούρι.

17. ΑΚΛ 1015 και 572. Σιδερένια κλαδευτήρια.

18. ΑΚΛ 599. Σιδερένια ξύστρα ζώνων.

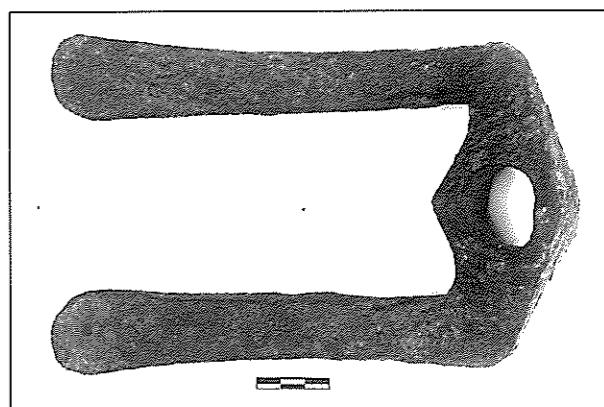
Σχ. 2. Χάρτης της Μεσογείου με τους τόπους προέλευσης προϊόντων εισαγωγής που έχουν βρεθεί στην Έδεσσα.

B. Κτηριακός εξοπλισμός

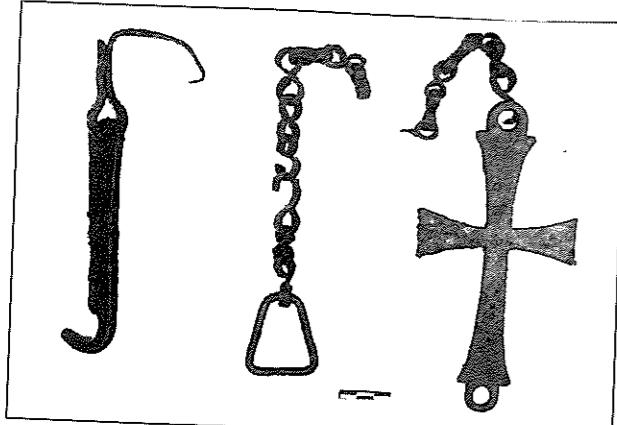
Τα στοιχεία σχετικά με τον κινητό εξοπλισμό των κτιρίων, σχετικά με τα έπιπλα άλλα και τα μικροαντικείμενα με τα οποία εκπληρώνονταν οι καθημερινές ανάγκες, είναι ποικίλα. Μαρμάρινα τραπέζιοφόρα ανάγλυφα αποτελούν το υποστήριγμα σε μονοπόδαρα τραπέζια που ακουμπούσαν στους τοίχους, όπως είναι γνωστό από αντίστοιχα χάλκινα παραδείγματα άλλων τόπων, π.χ. της Πομπηίας⁴². Στα τραπέζιοφόρα της Έδεσσας αποδίδονται κορμός δένδρου ή συνεκδοχικά το ρόπαλο του Ηρακλή, που υπήρξε ένας αγαπημένος θεός για την πόλη⁴³, η εξωτική μορφή του νέγρου⁴⁴, αλλά και ένας σάτυρος⁴⁵. Δεν θα έλειπαν βέβαια και τα γνωστά τρίποδα τραπέζια, τα οποία απεικονίζονται στις υστεροελληνιστικές⁴⁶ και ρωμαϊκές επιτύμβιες στήλες της πόλης, αλλά και τα τραπέζια με δύο υποστηρίγματα όπως φαίνεται από μαρμάρινο υποστήριγμα που έχει περισυλλεχθεί από την περιοχή της κάτω πόλης και θυμίζει αντίστοιχα από τη Δήλο⁴⁷. Τέλος, από την περίοδο των παλαιο-

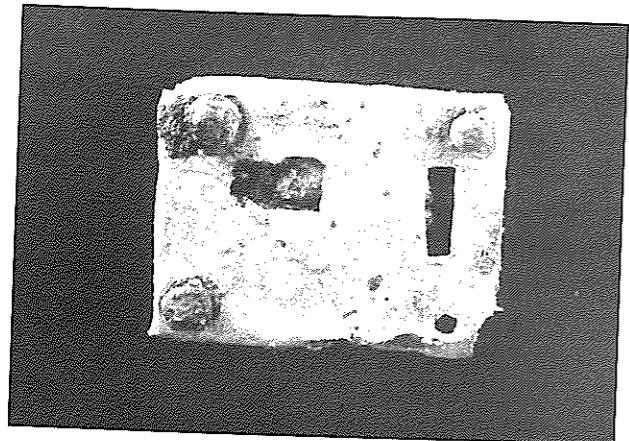
19. ΑΚΛ 529 α, β. Σιδερένια κουδούνια.

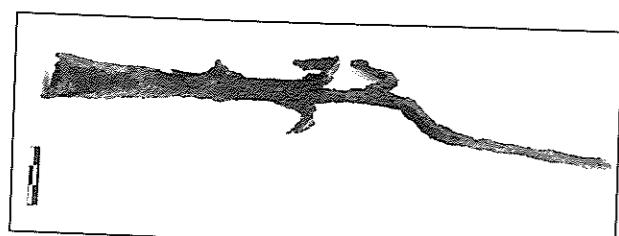
20. ΑΚΛ 1996/45. Σιδερένιο δικέλι.

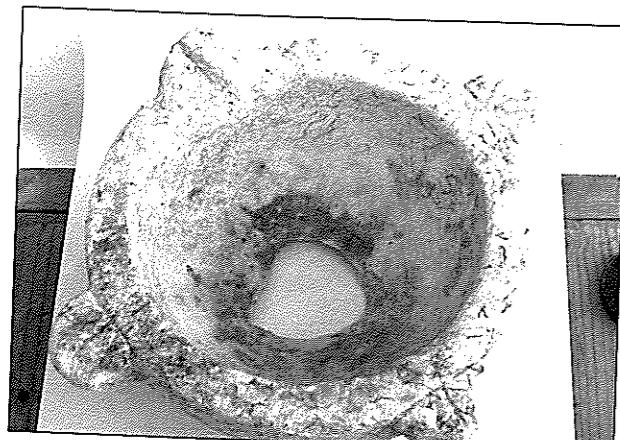
21. ΑΚΛ 430. Σύνολο σιδερένιας αλυσίδας με σταυρό.

22. ΑΚΛ 441. Χάλκινη κλειδαριά.

23. ΑΚΛ 1491. Σιδερένιο αντικείμενο.

24. ΑΚΛ 192. Μαρμάρινη λεκανίδα.

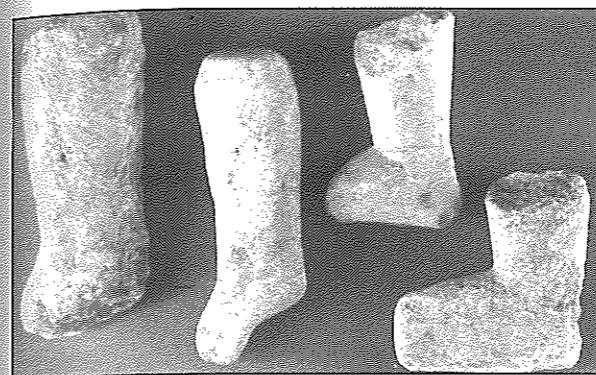
χριστιανικών χρόνων έχει περισυλλεχθεί και έχει συγκολληθεί μία λίθινη ορθογώνια τράπεζα. Στην ίδια εποχή πρέπει να τοποθετηθεί και το σύνολο σιδερένιας αλυσίδας (εικ. 21), που απολήγει σε σταυρό, που πιθανότατα είχε χρησιμοποιηθεί ως αποτροπαϊκό και φυλακτήριο σύμβολο.

Για τη φύλαξη των αντικειμένων υπήρχαν συνήθως ξύλινα κιβωτίδια από τα οποία έχουν διασωθεί κλειδαριές (εικ. 22) διαφόρων εποχών. Εκτός από τις κλειδαριές έχουν διασωθεί και κλειδιά από τα οποία πολύ ενδιαφέροντα είναι τα λεγόμενα δακτυλιόκλειδα, που αποτελούσαν τμήματα των δακτυλιδιών και φοριόταν για ασφάλεια στο χέρι⁴⁸.

Ο φωτισμός των κατοικιών θα γινόταν με τα γνωστά μας λυχνάρια, από τα οποία είναι γνωστά παραδείγματα όλων των περιόδων και διαφόρων εργαστηρίων. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι χρησιμοποιούνταν και δάδες. Το σιδερένιο αντικείμενο της εικ. 23 μπορεί να χρησίμευε για την εξάρτηση λυχναριών, αλλά και κάποιας δάδας στην κορυφή⁴⁹. Έμμεση μαρτυρία για τις διάφορες οικιακές εργασίες αποτελούν οι λίθινοι χειρόμυλοι (ορθογώνιοι οι παλιότεροι και κυκλικοί οι νεώτεροι), τα μαρμάρινα αγγεία (εικ. 24) και οι τριπτήρες (εικ. 25) για το άλεσμα των καρπών. Από τους αργαλειούς στους οποίους γινόταν η ύφανση, μια μόνιμη απασχόληση για τις δέσποινες όλων των περιόδων, έχουν διασωθεί τα πήλινα ή μολύβδινα βαρίδια (εικ. 26), που κρατούσαν σταθερά τα νήματα, όπως είναι γνωστό από τις αρχαίες παραστάσεις⁵⁰. Οι αγγύθες είναι πυραμιδώτες ή κωνικές, δεν λείπουν όμως και παραδείγματα παλαιότερα, δηλ. αρτόσχημες. Για την ύφανση όμως λεπτότερων υφασμάτων ταινιών μικρού πλάτους χρησιμοποιούνταν ακόμη οστέινα πλακίδια σε παράταξη, όπως αυτό της εικ. 27, με περισσότερες όμως διαμπερείς οπές. Μέσα από τις οπές των πλακιδίων διέρχονταν οι ίνες του στιμονιού, που στη συνέχεια προσηλώνονταν στα άκρα, ώστε να αποτελούν έναν μικρό επιτραπέζιο αργαλειό⁵¹.

Εκτός από τα προηγούμενα, στον οικιακό εξοπλισμό πρέπει να αποδοθούν και τα επό-

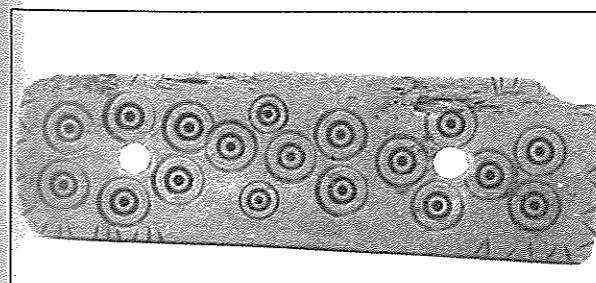
Η καθημερινή ζωή στην αρχαία Έδεσσα

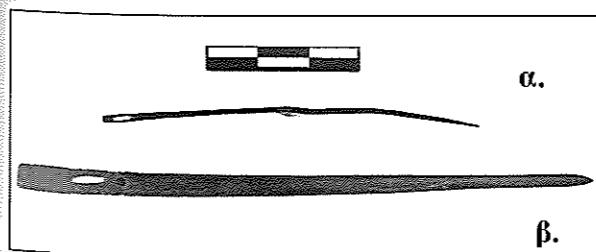
25. ΑΚΛ 636-639. Μαρμάρινοι τριπτήρες.

26. ΑΚΛ 1197, 1104. Μολύβδινες αγγύθες.

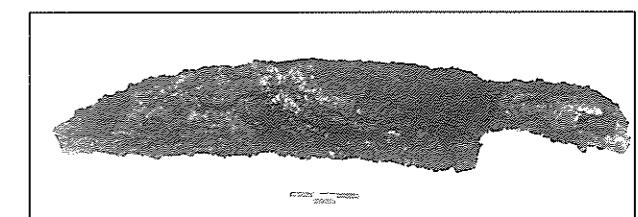
27. ΑΚΛ 1336. Οστέινο πλακίδιο.

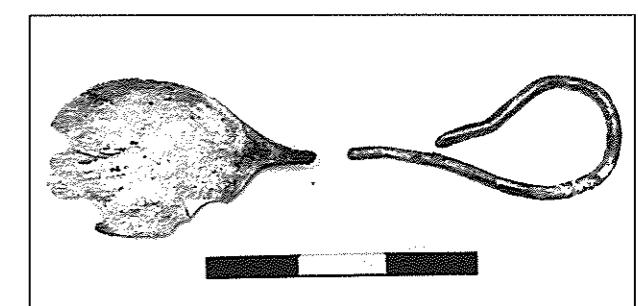
28. ΑΚΛ 94/118 και ΑΚΕ 353. Χάλκινη και οστέινη βελόνα.

μενα ευρήματα, από τα οποία αρκετά έχουν κυρίως βρεθεί στις ανασκαφές των νεκροταφείων⁵², ως ακόλουθοι των νεκρών στο πλαίσιο της πίστης για τη μεταθανάτια συνέχεια της ζωής και των καθημερινών αναγκών της. Έτσι, έχουν βρεθεί βελόνες ραψίματος, οστέινες ή μεταλλικές (εικ. 28). Επίσης, αγγεία σε μεγάλο αριθμό, τα οποία είναι γνωστό ότι κατείχαν σημαντική θέση στον οικιακό εξοπλισμό. Τα αγγεία είναι διαφόρων κατηγοριών (αποθηκευτικά, μαγειρικά, επιτραπέζια) και υλικών (πήλινα, γυάλινα, μεταλλικά, που είναι και τα σπανιότερα) και δεν είναι δυνατόν βέβαια να παρουσιαστούν εδώ αναλυτικά, διότι απαιτούν ειδικότερες παρουσιάσεις που θα καλύπτουν τα θέματα της τυπολογίας, της χρονολόγησης, της παραγωγής κλπ. Επίσης, έχουν βρεθεί ειδώλια που είχαν διακοσμητική και όχι μόνο χρήση, μαχαίρια που έφεραν διάφορα διακοσμητικά στοιχεία (εικ. 29), αλλά και σπανιότερα, κουτάλια σε μεμονωμένα ασημένια (εικ. 30), χάλκινα και οστέινα παραδείγματα ελληνιστικών έως υστερορωμαϊκών χρόνων.

Και για κάποιους άλλους τομείς όμως της ανθρώπινης δραστηριότητας επιτρέπουν να συναγάγουμε στοιχεία τα ευρήματα των ανασκαφών. Τα μελανοδοχεία (εικ. 31) πρέπει να σχετίζονται με κάποιον γραφέα των

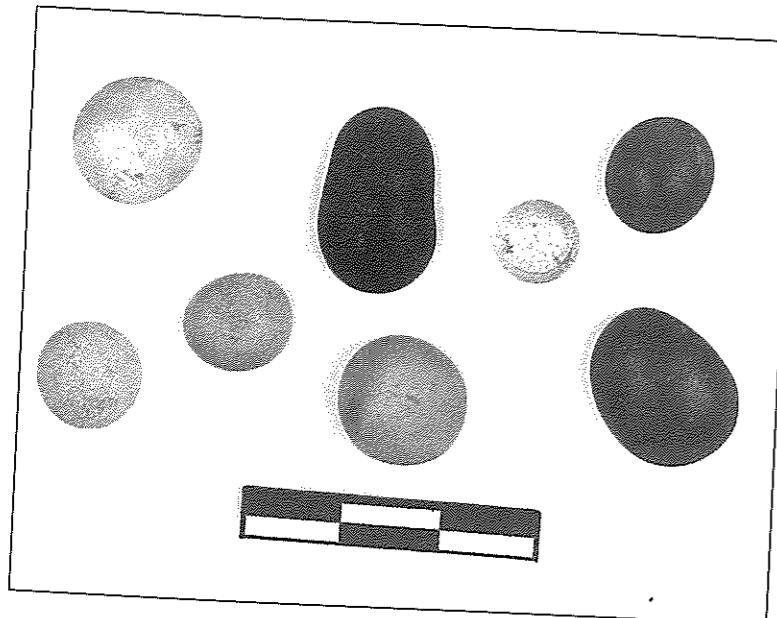
29. ΑΚΛ 347. Σιδερένιο μαχαίρι.

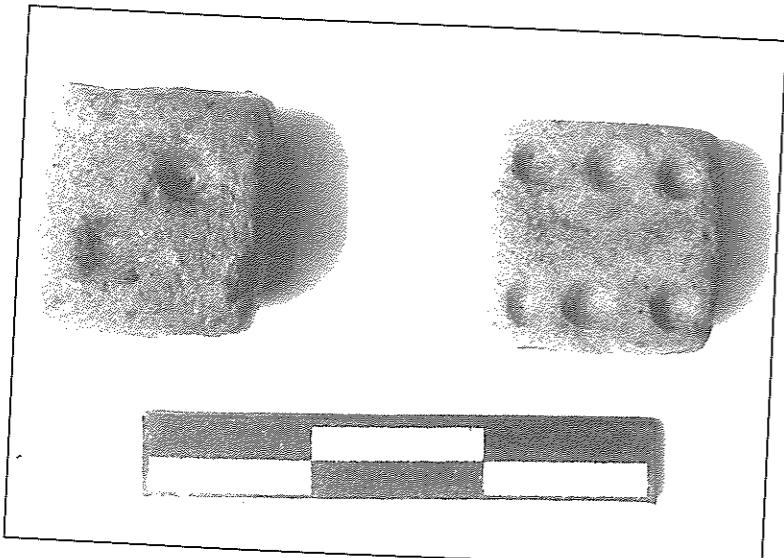
30. ΑΚΛ 92/101. Ασημένιο κουτάλι ελληνιστικών χρόνων.

31. ΑΚΑ 96/25, 25, 23. Πήλινα μελανοδοχεία.

32. ΑΚΑ 1300. Γυάλινοι πεσσοί.

33. ΑΚΑ 1563, 1145. Πήλινα ζάρια.

ελληνιστικών χρόνων, ενώ πιθανόν έχει βρεθεί και ένα σιδερένιο στυλό της ίδιας εποχής, χρήσιμο για τη χάραξη των γνωστών κέρινων πινακίδων. Τον κόσμο, τέλος, της ανθρώπινης διασκέδασης, αντιπροσωπεύει μία ομάδα από γυάλινους πεσσούς (εικ. 32) ελληνιστικών χρόνων, καθώς και δύο πήλινα ζάρια (εικ. 33). Σύμφωνα με τα στοιχεία των πηγών, αλλά και τις παραστάσεις που έχουν διασωθεί, οι γυάλινοι πεσσοί χρησιμοποιούνταν σε παιχνίδια, όπως τα σημερινά ντάμα και τριάρχα⁵³. Δεν αποκλείεται λοιπόν και οι χαρακτοί κύκλοι, που βρίσκονται παντού στον αρχαιολογικό χώρο του Λόγγου, να μπορούν να ερμηνευτούν κατά μια άποψη ως ένα τέτοιο καθημερινό παιχνίδι.

Γ. Ενδυμασία.

Το τελευταίο μέρος του άρθρου έχει ως στόχο την παρουσίαση στοιχείων για την ανδρική και γυναικεία ενδυμασία με βάση κυρίως τα ευρήματα των νεκροταφείων από το 1991 και μετά.

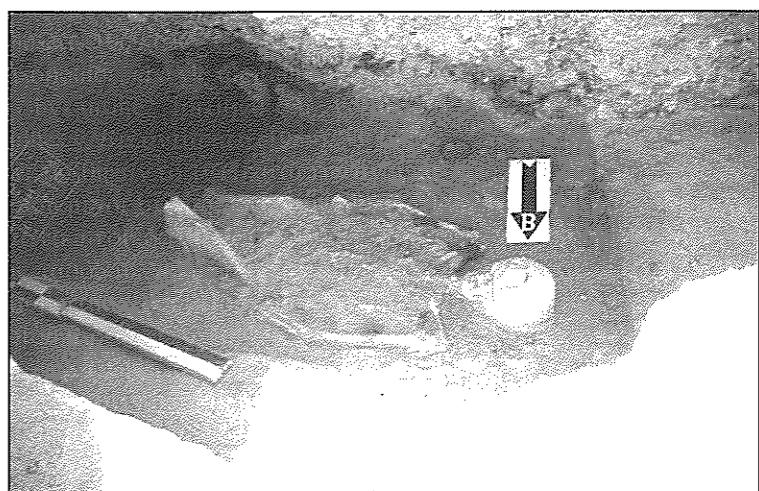
Από τις μαρτυρίες των πηγών αλλά και των παραστάσεων είναι γνωστό ότι τα ενδύματα ήταν κατά κύριο λόγο μάλλινα, δεν έλειπαν όμως και τα λινά, καθώς και τα μεταξωτά από τα βυζαντινά χρόνια και μετά. Οι τύ-

ποι τους, ίδιοι για μεγάλα χρονικά διαστήματα, ήταν ο χιτώνας και το ιμάτιο για τις γυναίκες, ο χιτώνας ή χιτωνίσκος και το ιμάτιο για τους άνδρες στα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια. Ανάλογοι τύποι χρησιμοποιούνταν και στα ρωμαϊκά χρόνια με μόνη διαφορά στο κόψιμο των ενδυμάτων και την αλλαγή της ονομασίας⁵⁴. Η χρήση αυτών των ενδυμάτων στην Έδεσσα συνάγεται έμμεσα από τις παραστάσεις των ειδωλίων και των ελληνιστικών και ρωμαϊκών επιτυμβίων στηλών. Επίσης, έμμεσα επιβεβαιώνεται από τα μεταλλικά αντικείμενα πόρωσης των ενδυμάτων, που αποκαλύπτονται στη θέση τους κατά την έρευνα των ταφών. Τα αντικείμενα αυτά, μαζί με τα υπόλοιπα κοσμήματα, διακοσμούσαν και αναδείκνυαν το σύνολο της ανδρικής και της γυναικείας στολής, που είχε ένα επίσημο χαρακτήρα «για μια ξεχωριστή εμφάνιση σε μέρες γιορτής και ιδιαίτερα τη μέρα του γάμου. Με παρόμοια επίσημη προετοιμασία προπέμπονταν και ο νεκρός, ιδίως η νεκρή, στον άλλο κόσμο»⁵⁵.

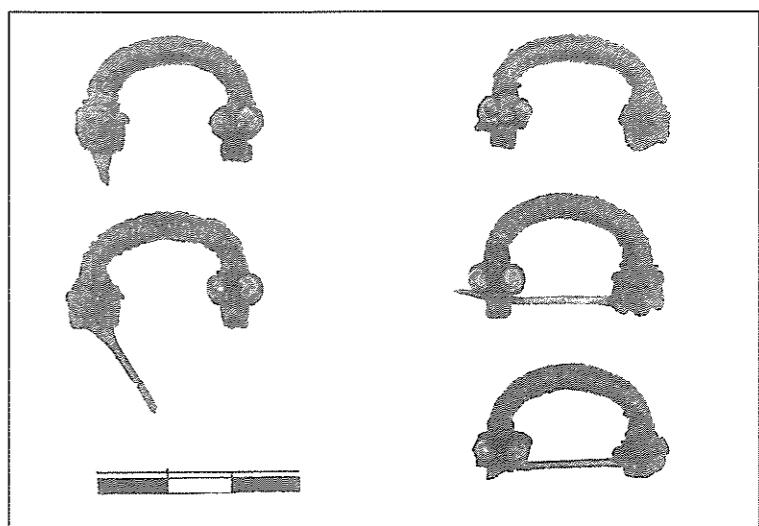
Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τάφος 122 του 4ου αι π.Χ., που έρευνήθηκε το 1993 στον αγρό Ράικου στην αγροτική περιοχή του Κλησοχωρίου (εικ. 34). Στον τάφο είχε ταφεί νεαρή γυναικά που συνδευόταν από μία πελίκη και ένα μικρό πήλινο σκυρίδιο. Στους ώμους και στους βραχίονές της αποκαλύφθηκαν ασημένιες πόρπες (εικ. 35) από κάθε πλευρά, που αποτελούν ένα έμμεσο στοιχείο ότι αυτή ήταν ενδεδυμένη με έναν χειριδωτό χιτώνα. Ένα χρυσό, τέλος, περιδέραιο που βρέθηκε περασμένο στον λαιμό της αποτελεί μία ένδειξη της θέσης της στην αρχαία εδεσσαϊκή κοινωνία.

Διαφοροποίηση παρατηρείται κατά τα υστερορωμαϊκά-παλαιοχριστιανικά χρόνια κυρίως στην ανδρική ενδυμασία. Οι πόρπες ζώνης, που αποτελούν συνηθισμένο ανασκαφικό εύρημα, επιβεβαιώνουν τη διάδοση

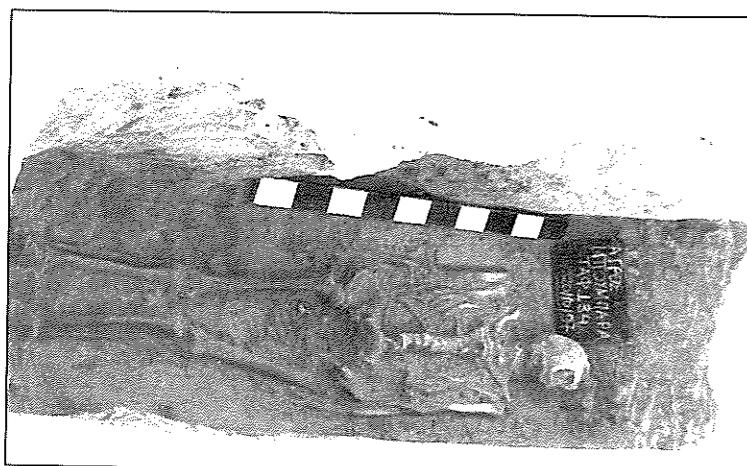
των κολλητών παντελονιών, που η ονομασία τους στις πηγές είναι βράκια και αυτοί που τα ετοίμαζαν ονομάζονταν βρακάριοι⁵⁶. Μερικές φορές οι ζώνες αποτελούν ενδιαφέροντα σύνολα με ολόκληρη σειρά από χάλκινα στοιχεία. Εκτός από αυτές μόνιμο εξάρτημα της ανδρικής στολής αποτελούν οι τοξωτές πόρπες, που ο αριθμός τους είναι σημαντικός. Σύμφωνα με την μαρτυρία των παραστάσεων, με τις πόρπες συγκρατιόταν στον δεξιό ώμο των ανδρών ο μανδύας, που στη συνέχεια έπεφτε από την πίσω πλευρά του σώματος⁵⁷. Επιβεβαίωση των προηγουμένων αποτελεί η επανειλημμένη εύρεση τοξωτών πορπών στην περιοχή του δεξιού ώμου ή λίγο χαμηλότερα στο στέρνο κατά την ανασκαφική έρευνα τάφων των νεκροταφείων της αρχαϊκής πόλης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα

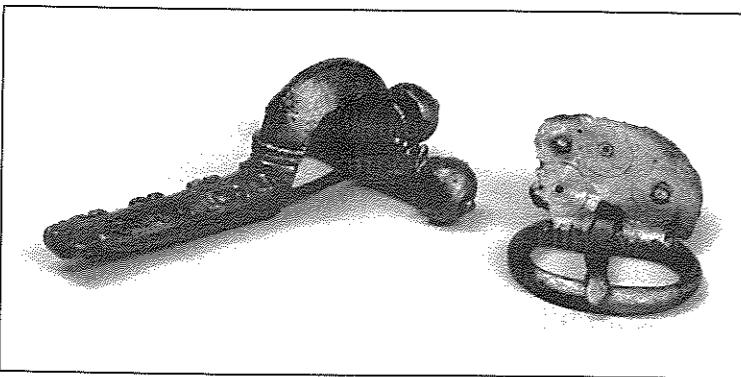
34. Αγρός Ράικου 1993. Τάφος 122.

35. Τοξωτές πόρπες του προηγούμενου τάφου.

36. Αγρός Μπουμπαρά 1997. Τάφος 134.

37. Τοξωτή πόρπη και πόρπη ζώνης του προηγούμενου τάφου.

μα αποτελεί ο τάφος αρ. 134, που ερευνήθηκε κατά το 1997 στον αγρό Μπουμπαρά στην αγροτική περιοχή του Κλησοχωρίου (εικ. 36) στον χώρο του βόρειου νεκροταφείου της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας από τον οποίο και προέρχονται πόρπη ζώνης και τοξωτή πόρπη ώμουν (εικ. 37).

Χρυσές τοξωτές πόρπες με το όνομα του αυτοκράτορα επάνω είναι γνωστό ότι δίνονταν σε αρατικούς αξιωματούχους ως απόδειξη της αυτοκρατορικής εύνοιας⁵⁸. Και τα επίχρυσα όμως παραδείγματα που έχουν βρεθεί επίσης σχετίζονται με στρατιωτικούς κυρίως αξιωματούχους ή με σημαντικούς επιφυλακούς της πόλης, και αποτελούν ένα στοιχείο, όπως και όλα τα προηγούμενα, για την οργάνωση και τη διαστρωμάτωση της κοινωνίας της αρχαίας Έδεσσας.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα, τέλος, για τη συμπλήρωση των στοιχείων της ανθρώπινης ενδυμασίας αποτελεί η ανεύρεση τμημά-

των ενός τύπου υποδημάτων και πάλι από την έρευνα στην περιοχή των νεκροταφείων.

Τα υποδήματα στην αρχαιότητα, παράγωγα εξειδικευμένων εργαστηρίων, είναι γνωστό ότι παρουσίαζαν μια μεγάλη ποικιλία υλικών, τύπων και διακοσμήσεων με βάση τις μαρτυρίες των πηγών, των παραστάσεων, αλλά και των ανασκαφικών ευρημάτων⁵⁹.

Από τις παλαιότερες ακόμη περιόδους είναι γνωστός ο τύπος ο οποίος στο κάτω μέρος της σόλας έφερε ενίσχυση με καρφιά και στο πάνω μέρος σειρά από ιμάντες, που δένονταν μεταξύ τους. Η ονομασία του ήταν *κρητίς* και χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο από στρατιώτες⁶⁰.

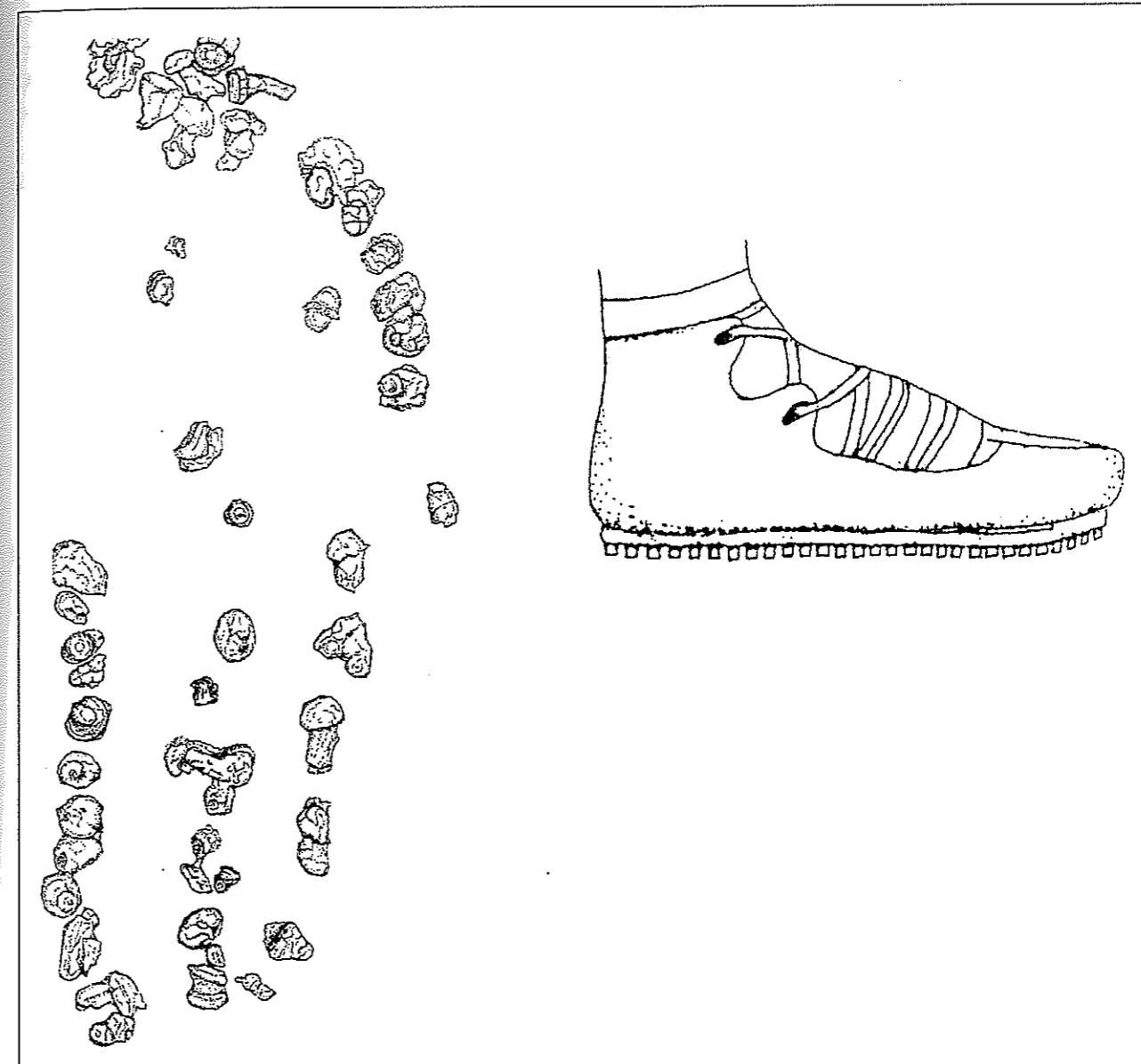
Ο ίδιος τύπος με την ονομασία *caliga* συνεχίζει να χρησιμοποιείται και κατά τα ωμαϊκά χρόνια κυρίως από τους στρατιώτες των ωμαϊκών λεγεώνων⁶¹, αλλά και από τους απλούς πολίτες ανεξαρτήτως φύλουν.

Στην Έδεσσα μικρά σιδερένια καρφιά με αποστρογγυλευμένη κεφαλή έχουν βρεθεί ως ταφικά ευρήματα πολλές φορές στις έρευνες όλων των περιόδων. Τα καρφιά αυτά είναι σίγουρο λόγω του μεγέθους τους ότι προέρχονται από υποδήματα. Δεν είναι όμως σίγουρη η θέση τους και η διάταξη τους στο κάτω μέρος των υποδημάτων. Από αυτή την άποψη είναι ευτύχημα το ότι το 1987, κατά την έρευνα ενός κεραμοσκεπούς τάφου στο νεκροταφείο κατά μήκος του ανατολικού σκέλους των τειχών της πόλης, στάθηκε δυνατόν να απομακρυνθεί μέσα σε γύψινο υπόστρωμα το σύνολο των σιδερένιων καρφιών ενός δεξιού υποδήματος αυτού του τύπου⁶² (σχ. 3). Το σύνολο έχει διαστάσεις 0,26 X 0,065 μ. Το καθαυτό όμως υπόδημα περιορίζεται στα 0,24 μ. και πρέπει να αποδοθεί σε άτομο μικρόσωμο. Το σύνολο αποτελείται από περίπου 46 σιδερένια καρφιά με μικρή αποστρογγυλευμένη κεφαλή ύψ. 0,016 μ. Στο καθαυτό παπούτσι πρέ-

πει να αποδοθούν 36 καρφιά, ενώ η συγκέντρωση από 6-8 καρφιά, που παρατηρείται στο άκρο αριστερά, ίσως ανήκει στο δεύτερο υπόδημα του ζεύγους. Τα καρφιά έχουν τοποθετηθεί στην περίμετρο της σόλας, που θα ήταν δερμάτινη, αλλά και κατά μήκος ενδιάμεσα στο πίσω τμήμα. Το εμπρός τμήμα, όπως είναι φυσικό παρουσιάζει μια διαπλάτυνση. Στα καρφιά από το δεύτερο υπόδημα, που περιουσλέχτηκε διαλυμένο, βρέθηκαν και λίγα, κυκλικά τοποθετημένα, που πρέπει να προέρχονται από το εμπρός μυτερό τμήμα⁶³. Με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία, το υ-

πόδημα αυτό χρονολογείται στα ωμαϊκά χρόνια.

Εκτός από αυτό, στην Έδεσσα διατηρείται και ένα δεύτερο σύνολο, που προέρχεται επίσης από τάφο του ανατολικού σκέλους. Βρέθηκε κατά τις ανασκαφές του 1967 και μπορεί να χρονολογηθεί στα ωμαϊκά χρόνια⁶⁴. Το δεύτερο αυτό σύνολο είναι μεγαλύτερο και δεν αποκλείεται να προέρχεται από ζεύγος υποδημάτων. Η μελέτη του θα αποτελέσει αντικείμενο άλλης παρουσίασης μετά από τη συντήρηση και την ανάλυση για ύπαρξη πιθανόν υπολειμμάτων δέρματος.

Σχ. 3. Αποτύπωση και αναπαράσταση υποδήματος, που βρέθηκε σε τάφο του ανατολικού νεκροταφείου της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ⁶⁵ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΑ

ΑΚΛ 1454, 1456. Μήτρες για το κάτω μέρος λυχναιών (εικ. 1).

Μήκ. 0,09 και 0,011 μ.

Στο εκμαγείο είναι ορατό το όνομα του κατασκευαστή Διονυσίου. Πρέπει να χρονολογηθούν στα υστερεληνιστικά χρόνια.

ΑΚΛ 74. Σιδερένια λαβίδα.

Μήκ. 0,19 μ.

Αποτελείται από δύο στελέχη που συνδέονται μεταξύ τους με έναν πίρο. Στο πάνω μέρος καμπυλώνονται το ένα προς την μεριά του άλλου. Στο κάτω, το ένα στέλεχος είναι ευθύ, ενώ το άλλο είναι ελαφρά κυρτό προς τα έξω.

Βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής της τελευταίας φάσης της κάτω πόλης.

ΑΚΛ 14. Σιδερένιο σκαρπέλο (εικ. 2).

Μήκ. 0,26, μήκ. αιχμής 0,055, πλ. 0,035, πάχ. 0,017 μ.

Το ένα άκρο απολήγει σε ακμή, ενώ το άλλο σε αιχμή που δεχόταν ξύλινη λαβή.

Βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής της τελευταίας φάσης της κάτω πόλης.

ΒΕ 1974/21. Σιδερένιο κοπίδι (εικ. 3), το δεύτερο από αριστερά.

Μήκ. 0,145 μ.

Τα αρ. 1974/21 σιδερένιο κοπίδι βρέθηκε σε στρώμα ρωμαϊκών χρόνων στις ανασκαφές, της αρχόπολης της αρχαίας Έδεσσας. Και τα υπόλοιπα αντικείμενα που απεικονίζονται στην εικ. 3 πρέπει να σχετίζονται με τη λειτουργία κάποιουν εργαστηρίου.

ΑΚΛ 232. Σιδερένιο κοπίδι.

Μήκ. 0,32 μ.

Επίμηκες σιδερένιο αντικείμενο τετράγωνης τομής. Το ένα άκρο είναι αιχμηρό. Το άλλο είναι πεπλατυσμένο από την κρούση.

Χρονολογείται στο τέλος των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

ΑΚΛ 1418. Αμφίστομη αξίνα ιδιαίτερα οξειδωμένη (εικ. 4).

Μήκ. 0,17 μ. Πλ. 0,065 μ.

Παρόμοιο αντικείμενο έχει βρεθεί σε εργαστήριο μεταλλικών αντικειμένων των ελληνιστικών χρόνων στην Πέλλα. Επίσης απεικονίζεται σε ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων⁶⁶ καθώς και σε σύγχρονα εργαλεία οικοδομικής⁶⁷. Βρέθηκε το 1968 κατά την έρευνα στην περιοχή της νότιας Πύλης.

ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΙΑΤΡΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΣΜΕΤΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΚΛ 354. Χάλκινο νυστέρι (εικ. 5).

Μήκ. 0,072 μ. Πλ. 0,01 μ.

Αποτελείται από τη μικρή φυλλόσχημη αιχμή που απολήγει στο συμπαγές τετράγωνο σώμα. Βρέθηκε σε στρώμα ρωμαϊκών χρόνων και αυτό επιβεβαιώνεται και από την εύρεση παρόμοιου αντικειμένου σε τάφο της ίδιας εποχής⁶⁸.

ΑΚΕ 1165. Χάλκινο ωτογλύφανο (εικ. 6).

Μήκ. 0,113 μ.

Το επίμηκες στέλεχος διακοσμείται με αυλακώσεις. Το ένα του άκρο είναι αιχμηρό, το άλλο φέρει τη γνωστή δισκοειδή απόληξη. Χρονολογείται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια⁶⁹.

ΑΚΛ 883. Χάλκινο κοχλιάριο (σπαθομήλη).

Μήκ. 0,165 μ. Πλ. 0,015 μ.

Αποτελείται από την επιμήκη λαβή κυκλικής διατομής που απολήγει σε σφαιριδίο στο ένα άκρο, ενώ στο άλλο έχει διαμόρφωση μικρού κουταλιού τριγωνικής τομής.

ΑΚΛ 134. Μικκύλος, μαρμάρινος γωνιώδης τριπτήρας (εικ. 7).

Υψ. 0,045 μ.

Το μικρό μέγεθός του, σε αντίθεση με αυτούς που παρουσιάζονται στη συνέχεια, πείθει ότι χρησιμοποιούνταν για την προετοιμασία μικρής ποσότητας ψιμυθίων ή φρασμάκων. Βρέθηκε σε κτήριο παλαιοχριστιανικών χρόνων.

ΑΚΛ 1986/26. Χάλκινο αβαθές κοχλιάριο (εικ. 8).

Μήκ. 0,203 μ.

Στο ένα άκρο φέρει αμυγδαλόσχημη απόληξη. Το στέλεχος ενδιάμεσα διακοσμείται με διπλούς δακτύλιους. Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια. Η συνύπαρξή του με το επόμενο πλακίδιο πείθει ότι χρησίμευε για την παρασκευή φρασμάκων ή ψιμυθίων⁷⁰.

ΑΚΛ 1986/25. Ορθογώνιο πλακίδιο (εικ. 8).

Υψ. 0,009 μ. Μήκ. 0,104 μ. Πλ. 0,068 μ.

Από μάρμαρο σκούρο πράσινο. Η μια γωνία έχει αποκρουσθεί.

Βρέθηκαν σε τάφο πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων με βάση το νόμισμα που συνόδευε την ταφή.

ΖΥΓΑΡΙΕΣ - ΣΤΑΘΜΙΑ.

ΑΚΛ 623. Χάλκινος δίσκος (εικ. 9).

Διάμ. 0,10 μ.

Λείπουν τρίματα από την περιφέρειά του, όπου διασώζονται οπές ανάρτησης

ΑΚΛ 922. Χάλκινος δίσκος (εικ. 9).

Υψ. 0,025, διάμ. 0,093 μ.

Φέρει τρεις οπές στο χείλος σε κανονικά διαστήματα. Ο δίσκος είναι συγκολλημένος και συμπληρωμένος.

ΑΚΛ 426. Μολύβδινο σταθμίο (εικ. 10).

Διαστ. 0,071 X 0,071 μ.

Στο μέσο περίπου της μιας πλευράς υπάρχει εγχάρακτο Μ, ένδειξη της μνας⁷¹.

Βρέθηκε στο κτήριο των ελληνιστικών χρόνων κατά μήκος της παρόδου Α⁷².

ΑΚΛ 539. Χάλκινο σταθμίο (εικ. 11α).

Υψ. 0,04 μ.

Πλακίδιο με λοξές ακμές. Στην πάνω του επιφάνεια εγχάρακτος σταυρός, που συνοδεύεται από δύο κάθετες χαράξεις.

Ο σταυρός είναι γνωστό σύμβολο των παλαιοχριστιανικών σταθμίων. Είναι γνωστά παραδείγματα, όπου παριστάνεται κάτω από θριαμβικό τόξο ή μέσα σε στεφάνη σαν ένα σύμβολο της κυριαρχίας της νέας θρησκείας, του Χριστιανισμού.

ΑΚΛ 125. Χάλκινο τετράγωνο σταθμίο⁷³ (εικ. 11β).

Υψ. 0,028 μ.

Στις πλευρές φέρει τρεις αυλακώσεις. Αυλάκωση περιβάλλει και την πάνω επιφάνεια του τετραγώνου σχηματίζοντας ένα είδος λεπτού πλαισίου. Μέσα στο πλαίσιο διακρίνονται εγχάρακτα τα γράμματα Γ και Β, που υποδηλώνουν δύο ουγγιές. Πάνω από τα γράμματα εγχάρακτος σταυρός.

ΑΚΛ 1053. Χάλκινο σταθμίο (εικ. 11γ).

Υψ. 0,035 μ.

Στη μία πλευρά φέρει ένθετα ασημένια γράμματα Ν Κ, που υποδηλώνουν το βάρος είκοσι νομισμάτων.

ΑΚΛ 237. Χάλκινος γάντζος με τμήμα από την αλυσίδα ανάρτησης (εικ. 12).

Υψ. 0,115 μ.

Σύγχρονος με τα προηγούμενα σταθμία, ο γάντζος δεν αποκλείεται να προέρχεται από καντάρι για τη ζύγιση μεγαλύτερων ποσοτήτων⁷⁴.

ΟΠΛΑ

ΑΚΛ. 1208. Μολύβδινο βλήμα σφενδόνης (εικ. 13).

Μήκ. 0,032 μ. Πλ. 0,018 μ.

Αμυγδαλόσχημο ενεπίγραφο στη μία όψη, με το όνομα άγνωστου στρατιωτικού, του Φάρακου. Με βάση το σχήμα το γραμμάτων μπορεί να χρονολογηθεί στον 4ο αι. π.Χ.⁷⁵. Προέρχεται από τα βαθύτερα στρώματα της πόλης, που είχαν όμως αναμοχλευτεί από τη διάνοιξη βαθιού αποχετευτικού αγωγού κατά το 1962 από τη ΔΕΗ.

ΑΚΛ 1137. Πήλινα βλήματα σφενδόνης.

Μήκ. 0,056 και 0,044 μ.

Έχουν περισυλλεχθεί από διαφορετικές θέσεις του αρχαιολογικού χώρου και δεν υπάρχουν ασφαλή στοιχεία για τη χρονολόγηση τους.

ΑΚΛ 1126. Χάλκινη αιχμή βέλους (εικ. 14α).

Υψ. 0,035 μ.

Στις τρεις πλευρές τα τοιχώματα δημιουργούν αμβλεία γωνία. Στο κάτω μέρος φέρει κο-

ντό αυλό για την ένθεση του ξύλινου στελέχους⁷⁶.

ΑΚΛ 48. Σιδερένια αιχμή βέλους (εικ. 14β). Ύψ. 0,085 μ.

Πυραμιδώτο σώμα που στο κάτω μέρος συνοδεύεται από αιχμηρή απόληξη για να στερεωθεί στο ξύλινο σώμα⁷⁷.

ΑΚΛ 1147. Σιδερένια αιχμή βέλους (εικ. 14γ). Μήκ. 0,077 μ.

Έχει σπάσει η αιχμή. Ο αυλός της είναι αρκετά μακρύς. Η αιχμή της, πεπλατυσμένη, είναι μάλλον δείγμα ότι είναι πολύ υστερότερη από τα άλλα παραδείγματα⁷⁸.

ΑΚΛ 23. Σιδερένιος σαβρωτήρας. Ύψ. 0,225, διάμ. 0,025 μ.

Ο αυλός έχει κυκλική διατομή. Η απόληξη του είναι ιδιαίτερα επιμήκης⁷⁹.

ΑΚΛ 1513. Σιδερένια αιχμή ακοντίου (εικ. 15).

Μήκ. 0,205 μ. Πλ. 0,036 μ.

Έχει σπάσει τμήμα του αυλού. Η αιχμή είναι φυλλόσχημη.

ΑΚΛ 1496. Σιδερένια αιχμή ακοντίου (εικ. 15β). Μήκ 0,015 μ. Πλ. 0,034 μ.

Λείπει μικρό μέρος από το άκρο της αιχμής. Είναι ίδιου τύπου με την προηγούμενη, όμως εδώ η νεύρωση στο κέντρο είναι έντονα ανάγλυφη.

Οι δύο αιχμές βρέθηκαν σε απομακρυσμένα μεταξύ τους σημεία στην περιοχή του τείχους και πρέπει μάλλον να χρονολογηθούν στην περίοδο των υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων.

ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΓΕΩΡΓΟΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΑ

ΑΚΛ 1477. Σιδερένιο τσεκούρι (εικ. 16). Ύψ. 0,04 μ. Μήκ. 0,15 μ.

Διατηρείται καλά. Βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής της τελευταίας φάσης της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας.

ΑΚΕ 1172. Σιδερένια τσάπα.

Διασώζεται η σιδερένια υποδοχή για το ξύλινο στελέχος, ύψ. 0,16 μ. και διαμ. 0,04 μ., που γωνιάζει έντονα με το πλατύ έλασμα εκσαφής, διαστάσεων 0,20 X 0,17 μ. Βρέθηκε στο οικόπεδο του Παιδικού Σταθμού και χρονολογείται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια⁸⁰.

ΑΚΛ 1015. Σιδερένιο κλαδευτήρι (εικ. 17α). Μήκ. 0,11, πλ. 0,045 μ.
Είναι λίγο μικρότερο από το επόμενο.

ΑΚΛ 572. Σιδερένιο κλαδευτήρι (εικ. 17β). Μήκ. 0,116 μ.

Από έλασμα που κάμπτεται. Στο ένα άκρο φέρει υποδοχή για το ξύλινο στελέχος.

ΑΚΛ 599. Σιδερένια ξύστρα ζώων (εικ. 18). Μήκ. 0,207. Πλ. 0,072 μ.

ΑΚΛ 529 α, β. Κουδούνια σιδερένια (εικ. 19).

α) Μήκ. 0,063 μ., διάμ. 0,038μ. β) Ύψ. 0,047 μ., πλ. 0,057 μ.

Από το καλύτερα διατηρημένο λείπει ο κοίκος ανάρτησης. Στο εσωτερικό σώζεται και το γλωσσίδιο κρούσης. Το δεύτερο είναι αρκετά καταστραμμένο. Χρονολογούνται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

ΑΚΛ 1996/45. Σιδερένιο δικέλι (εικ. 20). Μήκ. 0,20 μ. Πλ. 0,136 μ. Διαμ. οπής 0,035μ.

Χρονολογείται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια⁸¹.

ΚΤΗΡΙΑΚΟΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ

ΑΚΛ 430. Σύνολο από σιδερένια αλυσίδα και σταυρό (εικ. 21).

Μήκ. 0,20 μ.

Χρονολογείται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

ΑΚΛ 441. Χάλκινη κλειδαριά (εικ. 22).

Μήκ. 0,055 μ. Πλ. 0,04 μ.

Στις τρεις από τις τέσσερις γωνίες του ελάσματος διατηρούνται τα καρφιά προσήλωσης. Περίπου στο κέντρο ανοίγματα για το κλειδί. Στην κάτω πλευρά σώζονται υπολείμματα του ξύλινου κιβωτιδίου.

καρφιών και οστέινης επένδυσης. Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

ΑΚΛ 92/101. Τμήματα από μικρό ασημένιο κουτάλι (εικ. 30).

Μήκ. 0,06 μ.

Το πίσω μέρος του στελέχους παρουσιάζει συστροφή. Το άκρο του σχεδόν επίπεδον κουταλιού έχει σπάσει. Χρονολογείται στα πρώτα ελληνιστικά χρόνια⁸⁵.

ΑΚΛ 96/25, 24, 23. Πήλινα μελανοδοχεία (εικ. 31).

Ύψ. 0,05 - 0,05 - 0,051 μ.

Χρονολογούνται στα προχωρημένα ελληνιστικά χρόνια⁸⁶.

ΒΕ 75/46. Σιδερένιο αντικείμενο που πιθανότατα χρησίμευε για γράψιμο.

Μήκ. 0,17 μ.

Είναι συγκολλημένο από δύο τμήματα και πολύ οξειδωμένο. Το ένα του άκρο είναι αιχμηρό για τη χάραξη πινακίδων και το άλλο πεπλατυσμένο. Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια. Βρέθηκε στον τάφο IV του αγρού Μπιζάτη⁸⁷.

ΑΚΛ 1300. Γυάλινοι πεσσοί (εικ. 32).

Οι τέσσερις είναι από διαφανές γυαλί, οι τρεις από βαθύ κίτρινο, ο ένας από πράσινο. Έχουν διαφορετικές διαστάσεις. Όλοι έχουν την κάτω πλευρά επίπεδη και την πάνω κυρτή. Βρέθηκαν στον τάφο II του αγρού Μπιζάτη και χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια⁸⁸.

ΑΚΛ 1563. Πήλινο ζάρι (εικ. 33α).

Μήκ. πλευράς 0,014 μ.

ΑΚΛ 1145. Πήλινο ζάρι (εικ. 33β).

Μήκ. πλευράς 0,013 μ.

Χρονολογούνται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, όπως και αντίστοιχα παραδείγματα από την Κόρινθο και το Ανεμούριο⁸⁹.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 23 (1968), 337-338, όπου γίνεται αναφορά για τα αποτελέσματα της ανασκαφής του 1967. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής της επόμενης χρονιάς, που παρουσίασε εκτεταμένα ο καθηγητής Φ. Πέτσας στο Α' Διεθνές Συνέδριο της Αρχαίας Μακεδονίας, είναι η πρώτη ολοκληρωμένη παρουσίαση της ανάπτυξης στον χώρο της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας με ιδιαίτερη έμφαση στο τείχος και ιδιαίτερα στη νότια πύλη: Φ. Πέτσα, «Αιγαί-Πέλλα-Θεσσαλονίκη», *Αρχαία Μακεδονία I*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 203-227.

Είναι ευνόητο ότι της προσπάθειας του καθηγητή Φ. Πέτσα είχαν προηγηθεί και άλλες με αποσπασματικό όμιως χαρακτήρα, όπως του καθηγητή Πελεκίδη στην περιοχή της νότιας πύλης: Σ. Πελεκίδη, «Ανασκαφή Έδεσσης», *ΑΔ* 8 (1923), 259-269 ή του εφόρου Μιχαηλίδη στην εκτός των τειχών βασιλική: Μ. Μιχαηλίδης, «Παλαιοχριστιανική Έδεσσα. Ανασκαφή Βασιλικής Α'», *ΑΔ* 23 (1968), Α' - Μελέται, 195-220. Παράλληλα στον χώρο της σύγχρονης πόλης πραγματοποιούνταν σωστικές ανασκαφές από την υπεύθυνη Εφορεία, που ήταν μέχρι το 1972 η Εφορεία Θεσσαλονίκης.

2. Α. Βαβρίτσας, «Αιγαί. Η πρώτη πρωτεύουσα του κράτους των Μακεδόνων», *Μακεδονική Ζωή* 121 (1976), 8-13, όπου παρουσιάζονται συνολικά τα αποτελέσματα της έρευνας από την ανασκαφή στην περιοχή εσωτερικά της νότιας πύλης της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας, όπου έχει αποκαλυφθεί τμήμα του κεντρικού δρόμου της πόλης και κτήρια στην περιοχή γύρω από αυτόν. Επίσης Α. Βαβρίτσας, «Αρχαία Έδεσσα. Σύντομο Χρονικό της ανασκαφής», *Πρακτικά Α' Πανελλήνιου Επιστημονικού Συμποσίου*, *Η Έδεσσα και η περιοχή της*, Έδεσσα 1995, σ. 13-26.

3. Η Α. Στουγιανάκη δημοσίευσε όχι ανασκαφικά, αλλά γενικότερου περιεχομένου άρθρα για την περιοχή της Έδεσσας κυρίως στο τοπικό περιοδικό *Έδεσσαϊκά Χρονικά*. Ιδιαίτερα όμως αξιόλογο για την Έδεσσα και για όλο τον νομό Πέλλας πρέπει να θεωρηθεί το τμήμα που συνέγραψε στον πρώτο οδηγό του νομού, που εκδόθηκε το 1973 από τη Νομαρχία Πέλλας: Α. Στουγιανάκη, *Στη Χώρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, *Τουριστικός οδηγός Ν. Πέλλης*, Έδεσσα 1973.

4. Με τις σωστικές ανασκαφές στα οικόπεδα της σύγχρονης πόλης έχουν ερευνηθεί τμήματα της οχύρωσης, οικιστικά κατάλοιπα στο εσωτερικό της ακρόπολης καθώς και τα νεκροταφεία γύρω από αυτή.

5. Με τις σωστικές ανασκαφές εκτός της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας έχουν ερευνηθεί τα τελευταία χρόνια κατά κύριο λόγο τα αρχαία νεκροταφεία, που εκτείνονται στις αγροτικές περιοχές της Έδεσσας, του Κλησοχωρίου, του Ριζαρίου.

6. Τα απαλλοτριωμένα και έτοιμα για ανασκαφή αγροτεμάχια στην περιοχή της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας καταλαμβάνουν μια έκταση περίπου 15 στρεμμάτων. Απαλλοτριώθηκαν με χρήματα της Νομαρχίας Πέλλας ή παραχωρήθηκαν από τη Διεύθυνση Γεωργίας μετά από ενέργειες μας το διάστημα 1983-1987.

7. Α. Χρυσοστόμου, «Το τείχος της Έδεσσας», *ΑΕΜΘ* 1 (1987), 161-172.

8. Α. Χρυσοστόμου, «Από το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Έδεσσας», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 185-193.

9. Α. Χρυσοστόμου, «Η Έδεσσα και η περιοχή της (στοιχεία ιστορικής τοπογραφίας)», *Πρακτικά Α' Πανελλήνιου Επιστημονικού Συμποσίου*, *Η Έδεσσα και η περιοχή της*, Έδεσσα 1995, σ. 27-50.

10. Αναφέρουμε τη γνωστή μεταφρασμένη σειρά των εκδόσεων Παπαδήμας με τίτλους, όπως *Η καθημερινή ζωή στη Μυκηναϊκή εποχή*, *Η καθημερινή ζωή στην εποχή του Ομήρου κ.λ.π.* Με το ίδιο όμως αντικείμενο υπάρχουν αναρίθμητα βιβλία και άρθρα, όπως π.χ. ο συλλογικός τόμος *The Muses at Works, Arts, Crafts and Professions in ancient Greece and Rome*, Massachusetts 1969 (εκδ. C. Roebuck) ή το άρθρο N. C. Moutsopoulos, «La vie quotidienne dans une agglomération byzantine, fortifiée en vertu des résultats des fouilles», *Bučantianak* 6 (1986), 33-46.

11. Οι μήτρες βρέθηκαν το 1971 κατά την ανασκαφή του μοναδικού μέχρι στιγμής κτηρίου ελληνιστικών χρόνων στο εσωτερικό της νότιας πύλης και στο βόρειο όριο της παρόδου Α. Για το κτήριο έχει δοθεί αναφορά στο Βαβρίτσας, ο.π., *Πρακτικά Α' Πανελλήνιου Συμποσίου Έδεσσας*, σ. 18.

12. Πρόκειται για την επιγραφή των λατρευτών του Δία Ύψιστου, που πρωτοαναφέρεται από τον Πελεκίδη, ο.π., σ. 268, αριθ. 1, εικ. 7α, β. Μετά από τον Πελεκίδη η επιγραφή σχολιάστηκε από πολλούς ερευνητές για τα θρησκειολογικά στοιχεία (π.χ. Π. Χρυσοστόμου, «Η λατρεία του Δία ως καιρικού θεού στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία», *ΑΔ* 44-46 (1989-1991), Α', Μελέτες, 21-72, αλλά και για τα στοιχεία της προσωπογραφίας (π.χ. A. Tatakis, *Macedonian Edessa, Prosopography and Onomasticon* (Μελετήματα αρ. 18), Αθήνα 1994).

13. Α. Βαβρίτσας, «Επιγραφές από την αρχαία Έδεσσα», *Αρχαία Μακεδονία IV*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 60. Επίσης Βαβρίτσας, ο.π., *Πρακτικά Α' Πανελλήνιου Συμποσίου Έδεσσας*, σ. 23.

14. Α. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 38 (1983) 301-302. Επίσης A. Panayotou - P. Chrysostomou, «Inscriptions de Bottiée et d'Almopie», *BCH* 117 (1993), 363-365, εικ. 3.

15. Αναφέρεται σε μια αδημοσίευτη ανάγλυφη επιτύμβια στήλη, εύρημα του 1994 από το βόρειο νεκροταφείο της κάτω πόλης.

16. Α. Βαβρίτσας, «Βωμοί με ανάγλυφα και επιγραφές από την αρχαία Έδεσσα», *Αρχαία Μακεδο-*

νία V, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 147-151, εικ. 5-7.

17. A. Χρυσοστόμου, «Τιμητική επιγραφή από την Έδεσσα», *Αμητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 993 κ.ε.

18. Ο μεγαλύτερος αριθμός των παλαιοχριστιανικών επιγραφών της πόλης έχει ήδη δημοσιευθεί από τον D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine*, BCH, Suppl. 7, Paris 1983, 23-59. Στην παρούσα ανακοίνωση περιλαμβάνονται στοιχεία από λιγοστές ακόμη αδημοσίευτες, πρόσφατα ευρήματα από τις σωστικές ανασκαφές των τελευταίων χρόνων.

19. Feissel, ο.π., σ. 47, εικ. 31.

20. Feissel, ο.π., σ. 46, εικ. 30.

21. Feissel, ο.π., σ. 43, εικ. 25. Επίσης A. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 39 (1984), 247 από τον αγρό Ποζαρέντη στον Λόγγο. Άλλη μία βρέθηκε στο οικόπεδο του παιδικού σταθμού, A. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 45 (1990), 369.

22. Feissel, ο.π., σ. 44, εικ. 26.

23. Feissel, ο.π., σ. 48, εικ. 33.

24. Feissel, ο.π. σ. 48, εικ. 34.

25. Feissel, ο.π. σ. 56, εικ. 48.

26. Feissel, ο.π. σ. 44, εικ. 26 και passim. Ακόμη ένας στρατιώτης Ιωάννης αναφέρεται σε επιγραφή που πρόσφατα περιουσιλέχθηκε από την περιοχή της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας.

27. Feissel, ο.π. 24, εικ. 2 και passim για τα υπόλοιπα εκκλησιαστικά αξιώματα.

28. G. Zimmer, *Römische Berufsdarstellungen*, Berlin 1982.

29. A. Bryer, «Byzantine agricultural implements», *BSA* 81 (1986), 45-80.

30. Γ. Σπέτης, *Παραδοσιακές τέχνες και επαγγέλματα*, Αθήνα 1995.

31. Τα διάφορα εργαλεία ή αντικείμενα παρουσιάζονται χωρίς χρονολογικούς διαχωρισμούς, διότι άλλωστε παρουσιάζουν ανά τους αιώνες μικρές διαφοροποιήσεις. Στον κατάλογο που επισυνάπτεται στο τέλος του άρθρου περιλαμβάνονται αντιπροσωπευτικά αντικείμενα από κάθε κατηγορία και δίνονται τα στοιχεία εσωτερικής και εξωτερικής χρονολόγησης.

32. Για την αρχαία ονομασία ξοίδα και τη χρήση του εργαλείου Α. Ορλάνδου, *Ta uthiká domí̄s twn arxaión Ellínwn*, Αθήναι 1955-56, I, σ. 56-57. Γενικά για τα εργαλεία των διαφόρων επαγγελματών κατά τα ωραιϊκά χρόνια βλ. επίσης στο συλλογικό τόμο *Roman Crafts*, (εκδ. D. Strong - D. Brown) London 1976.

33. Για την ιστορική διαδρομή της αρχαίας Έδεσσας βλ. Βαβρίτσας, ο.π., *Πρακτικά Α' Πανελλήνιου Συμποσίου Έδεσσας*. Επίσης A. Χρυσοστόμου, «Η Έδεσσα στα προχριστιανικά χρόνια μέσα από τα ανασκαφικά ευρήματα της τελευταίας δεκαετίας», *ΑΕΜΘ* 10 A (1996), 173-184.

34. Είναι ευνόητο ότι ανάλογα εργαλεία μπορού-

σαν να χρησιμοποιηθούν και από άλλους κατοίκους της πόλης στις καθημερινές τους ασχολίες και ότι, όπως και σήμερα, δεν υπήρχε απόλυτος διαχωρισμός ανάμεσα στις οικοτεχνικές και τις επαγγελματικές δραστηριότητες. Άλλωστε, τα αντικείμενα που παρουσιάζονται προέρχονται α

illuminazione della domus: lucerne e candelabri», σ. 81-101 και ειδικότερα εικ. 43 στο συλλογικό έργο *Il Bronzo dei Romani*, (εκδ. L. Stefanelli), Roma 1990.

50. Ζωγραφική παράσταση με την οποία γίνεται φανερή η λειτουργία των αγνυθών στους αργαλειούς υπάρχει στο Deonna, ὁ. π., σ. 21 κ. ε., πίν. 430. Επίσης J. P. Wild, «Textiles», σ. 170 κ. ε., εικ. 277 ὁ. π. υποσημ. 32, *Roman Crafts*. Οι μολύβδινες αγνύθες χρησιμοποιούνταν και για τα νήματα της στάθμης.

51. Wild, ὁ. π., 50, σ. 173, εικ. 285.

52. Οι ανασκαρές στους χώρους των νεκροταφείων είναι πιο εκτεταμένες στην Έδεσσα, διότι είναι σωστικές ανασκαρές που επιβάλλονται από τις ανάγκες ανοικοδόμησης μέσα στην πόλη της Έδεσσας και της γεωργικής καλλιέργειας στις αγροτικές περιοχές της Έδεσσας, του Κλησοχωρίου και του Ρίζαριου.

53. Παραστάσεις παιχνιδιών υπάρχουν στο Deonna, ὁ. π., σ. 334, πίν. 828. Για την περιοχή της Μακεδονίας βλ. Δ. Ιγνατιάδου, «Ελληνιστικό επιτραπέζιο παιχνίδι με γυάλινους πεσσούς», *Αρχαία Μακεδονία VI*, 507-522.

54. Th. Hope, *Costume of the Greeks and Romans*, New York 1962. M. Houston, *Ancient Greek, Roman and Byzantine Costume and Decoration*, London 1966. M. Bieber, «Charakter und Unterschiede der griechischen und römischen Kleidung», AA 1973, 425 κ. ε. Για τα στοιχεία της ενδυμασίας στον ευρωπαϊκό χώρο κατά την περίοδο της αρχαιότητας *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 12.3, Berlin 1985, σ. 281-741.

55. Το απόσπασμα προέρχεται από το βιβλίο της Αικατερίνης Δεστοίνη, *Αρχαία χρυσά κοσμήματα*, Αθήνα 1996, 15.

56. J. Russel, «Byzantine instrumenta domestica from Anemurium. The significance of context», *City, town and countryside in the early byzantine period*, New York 1982 (εκδ. R. L. Hohlfelder) σ. 133-163.

57. Ποβλ. την χρονολογημένη γύρω στο 400 μ.Χ. παράσταση του Στηλίχωνα σε ελεφαντοστέινο δίπτυχο στο W. Pohl, «The barbarian successor states», *The transformation of the Roman world. AD 400-900*, London 1997, (εκδ. L. Webster- M. Brown), σ. 34, εικ. 16.

58. I. Johansen, «Rings, fibulae and buckles with imperial portraits and inscriptions», *JRA* 7 (1994) 223 κ.ε.

59. Για μια συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας του υποδήματος στο κεφάλαιο της κατεργασίας του δέρματος R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, V, Leiden 1966², σ. 58- 63, με τη σχετική βιβλιογραφία. Από το κύριο υλικό των υποδημάτων, το δέρμα, σπάνια διατηρούνται κατάλοιπα στον ελλαδικό χώρο. Κυρίως αποκαλύπτονται στις ανασκαρές τα μεταλλικά εξαρτήματα που συνόδευναν ή διακοσμούσαν τα υποδήματα, τα οποία μερικές φορές ήσαν πολύτι-

μα. Ποβλ. A. Κοτταρίδου, «Ανασκαφή στο νεκροταφείο της Βεργίνας», *AEMΘ* 3 (1989), 4. Εκτός Ελλάδος λόγω των κατάλληλων κλιματολογικών συνθηκών έχουν διασωθεί διάφορα τμήματα, όπως π.χ. οι δερμάτινες σόλες βλ. A. W. McNicoll κ.α., *Pella in Jordan*, 2, Sydne 1992, σ. 129, εικ. 89.

60. Forbes, ὁ. π., σ. 59.

61. Forbes, 60-61. M. Junkelmann, *Die Legionen des Augustus*, Mainz 1986.

62. Το δεύτερο υπόδημα του ζεύγους είχε καταστραφεί από την κατασκευή ενός νεότερου κεραμοσκεπούς τάφου εγκάρσια στο βόρειο άκρο του πρώτου, όπου και τα κάτω άκρα του νεκρού. Την απομάκρυνση και διάσωση του υποδήματος οφείλουμε στη δεξιοτεχνία του φύλακα και συντηρητή Γ. Κυβελίδη.

63. Για παραδείγματα άλλων περιοχών βλ. J. W. Waterer, «Leatherwork» σ. 182, εικ. 299, στο *Roman Crafts*, ὁ. π. υποσημ. 32.

64. Περιληπτική αναφορά για τους τάφους δίνεται στο Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 23 (1968), 337.

65. Στον κατάλογο δίνονται τα στοιχεία των αντικειμένων που αναφέρονται προηγουμένως ή που απεικονίζονται. Είναι ευνόητο ότι πρόκειται για μια αντιπροσωπευτική παρουσίαση και ότι δεν καλύπτει ούτε όλες τις κατηγορίες αντικειμένων ούτε όλα τα υπάρχοντα παραδείγματα μιας κατηγορίας. Των αντικειμένων προηγούνται οι αριθμοί καταγραφής στον κατάλογο της Έδεσσας (ΑΚΕ), του Λόγγου (ΑΚΛ), καθώς και του βιβλίου Εισαγωγής στην Έδεσσα (ΒΕ)

66. Zimmer, ὁ. π., σ. 153, αρ. 78.

67. Σπένης, ὁ. π. σ. 72 κ. ε.

68. Για παρόμοια νυστέρια ρωμαϊκών χρόνων βλ. Ph. Velay, *Les bronzes antiques de Paris*, Paris 1989, σ. 405, εικ. 38. Επίσης G. Platz, «Der römische Alltag», σ. 267, αρ. 4, στο W. D. Heilmeyer, *Antikenmuseum Berlin. Die ausgestellten Werke*, Berlin 1988.

69. Βρέθηκε στο οικόπεδο του Παιδικού Σταθμού, Α. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 45 (1990) 369. Για τον τύπο κυρίως στα ρωμαϊκά χρόνια Deonna, ὁ. π., σ. 223, πίν. 602.

70. Για τον τύπο Deonna, ὁ. π., σ. 221.

71. Για τον τύπο D. M. Robinson, *Metal and Minor Miscellaneous Finds (Excavations at Olynthus, Part X)*, Baltimore 1941, σ. 447 κ. ε., πίν. CXL.

72. Για το κτήριο ὁ. π. υποσημ. 11.

73. Για παραδείγματα σταθμίων ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, καθώς και για τα μετρολογικά στοιχεία βλ. G. Davidson, *The Minor objects (Corinth XII)*, Princeton, New Jersey 1952, σ. 205 κ. ε.

74. Για ξυγαριές Davidson, ὁ. π., σ. 214 κ. ε.

75. Για τον τύπο, του οποίου η αρχαία ονομασία ήταν μολυβδίδα, Robinson, ὁ. π., σ. 418, πίν. CXXX κ. ε.

76. Ο τύπος συνηθίζεται κατεξοχήν στα κλασικά υστεροκλασικά χρόνια. Robinson, ὁ. π., σ. 397 κ. ε., τύπος F. Και στην Έδεσσα το βάθος ανεύρεσης δεν α-

ποκλείει μια τέτοια χρονολόγηση.

77. Για τον τύπο Robinson, ὁ. π., σ. 392 κ. ε., τύπος E. Στην Όλυνθο χρονολογείται την εποχή της καταστροφής της πόλης. Το παράδειγμα της Έδεσσας ανήκει στην τελευταία περίοδο της ζωής της κάτω πόλης.

78. J. C. Waldbau, *Metalwork from Sardis. The finds through 1974 (Sardis 8)*, Cambridge 1983, σ. 31-32, αρ. 11-15. Χρονολογείται μετά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

79. Robinson, ὁ. π., σ. 416 κ. ε.

80. Για την ονομασία και τη χρήση Bryer, ὁ. π., 68.

81. Βρέθηκε σε κτήριο παλαιοχριστιανικών χρόνων κατασκευασμένο πάνω από τάφους του βόρειου νεκροταφείου στον αγρό Μπουμπαρά στην αγροτική περιοχή Κλησοχωρίου. Σχετικά στο A. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά B' 2, 724-725. Για τη χρήση του εργαλείου Bryer, ὁ. π., 70.

82. Για τους τριπτήρες Deonna, ὁ. π., σ. 115 κ. ε.

83. K. Branigan, «Metalwork and Metallurgical Debris», σ. 368 στον συλλογικό τόμο L. H. Sackett, *Knossos, From Greek City to Roman Colony*, Oxford 1992.

84. Davidson, ὁ. π., 174. Επίσης L. H. Sackett,

«Objects in Bone and Bone Working», σ. 381 στο συλλογικό τόμο για την Κνωσσό που αναφέρεται στην προηγούμενη υποσημείωση. Η βελόνα της Έδεσσας βρέθηκε στο δρόμο του μακεδονικού τύπου τάφου του οικοπέδου Καλαϊτζίδη, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε στη θραμμάτική περίοδο και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

85. Βρέθηκε το 1992 στον αγρό Π. Καρτσώλη στην έρευνα του κιβωτιόσχημου τάφου 1 μαζί με διάφορα άλλα ευρήματα

86. A. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά B' 2, 520. Συνόδευνα την τελευταία ταφή στον διάδομο υπόγειο λαξευτού τάφου στο νότιο νεκροταφείο της κάτω πόλης.

87. Για τους λαξευτούς τάφους III και IV του αγρού Μπιζάτη βλ. M. Σιγανίδου, *ΑΔ* 30 (1975), B2-Χρονικά, 256.

88. Πριν από την έρευνα των τάφων, που αναφέρονται στην προηγούμενη υποσημείωση, είχε προηγηθεί παλιότερη έρευνα στους τάφους I και II υπό την επιβλεψη του καθηγητή Φ. Πέτσα, *ΑΔ* 21 (1966), B2-Χρονικά, 343-345.

89. Davidson, ὁ. π., 217 κ. ε. Russell, ὁ. π., 137, εικ. 3, 26-29.

Anastasia Chrysostomou

Everyday life in ancient Edessa

From the numerous aspects of everyday life in Edessa in the various periods of antiquity (Drawing 1), this paper selects and presents details connected with the inhabitants' occupations, domestic equipment, and clothing.j

Inscriptions—few from the pre-Christian era, quite a number from Roman times, and most from the Early Christian period—confirm the existence in the city of such occupations as koroplast (Fig. 1), sculptor, physician, soldier, builder, and fuller. The evidence of the inscriptions is supplemented by that of the small finds, which are carpentry, stone-cutting (Figs. 2-4), medical, cosmetic (Figs. 5-8), and agricultural tools and implements (Figs. 16-20) and weapons (Figs. 13-15), as also weights and accessories for scales and balances (Figs. 9-12) that were used in commercial transactions. The presence of merchants is indirectly attested by the presence in the city of objects imported from various Mediterranean sites, which are marked in Drawing 2.

Regarding domestic equipment, reference is made to the table supports that have been found during excavations, and to other small artefacts connected with everyday domestic activities, such as milling and grinding crops (Figs. 24, 25), weaving on looms (Figs. 26, 27), sewing (Fig. 28), and writing (Fig. 31), as also with everyday leisure pursuits, which are represented by glass counters (Fig. 32) of the Hellenistic period and clay dice (Fig. 33) of the Early Christian period.

As for clothing, the paper presents data from the recent excavations in the cemeteries, which supplement the information about the use in Edessa, too, of ancient garments already known from representations on relief stelai and clay figurines. It is interesting to note an assemblage including the iron nails from an item of footwear, which survived in situ, as shown in Drawing 3, and come from a type of boot known from the sources, which was used mainly by members of the military throughout antiquity.